

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI VƏ ONUN BİZNES
İNFRASTRUKTURUNA VURDUĞU ZƏRƏRİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qurbanlı Orxan Məhəmməd

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI VƏ ONUN BİZNES
İNFRASTRUKTURUNA VURDUĞU ZƏRƏRİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409-Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Qrup: 116

Magistrant:
Qurbanlı Orxan Məhəmməd oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Oqtay qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Şükürova Aygün
Səfər qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar
Ataşi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Qurbanlı Orxan Məhəmməd oğlu and içirəm ki, “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası və onun biznes infrastrukturuna vurduğu zərərin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI VƏ ONUN BİZNES İNFRASTRUKTURUNA VURDUĞU ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: İnfrastruktur hər hansı bir iqtisadi sistemin vacib bir hissəsidir. "İnfrastruktur" sözü iqtisadi sistemin əsası, daxili quruluşu deməkdir. Biznesdə infrastruktur, müxtəlif növ resursların, yəni maliyyə, mal, işçi qüvvəsi, məlumat və s. sərbəst mübadiləsinə və çoxalmasına təmin edən və bu hərəkəti bütövlükdə əlaqələndirən elementlər toplusudur. Biznes infrastrukturunu onun uğurlu fəaliyyətini təmin edir. Biznes infrastrukturunu işgüzar əlaqələrin uzunmüddətli inkişafının nəticəsidir.

Tədqiqatın məqsədi: Biznes infrastrukturunu, onun inkişafı və bu inkişafa COVID-19 pandemiyasının vurduğu ziyanın qiymətləndirməsidir. Həmçinin Azərbaycanda biznes və xidmət sahələrində hazırkı vəziyyətin araçdırılması, inkişaf potensialının təyin edilməsi, COVID - 19 pandemiyasının bu sahələrə təsiri müəyyənləşdirib, bu təsirin həm biznes infrastrukturuna, həm də xidmət sahələrinə təsirinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işində müqayisə, müqayisəli təhlil, iqtisadi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin nəzəri əsasını yerli və xarici tədqiqatçıların bu sahədə yazdıqları elmi əsərləri, eləcə də tədqiqat mövzusu ilə bağlı rəsmi mənbələr təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudyyətləri: Tədqiqatın məhdudyyətləri arasında subyektin məlumat bazasının, iqtisadi və statistik göstəricilər sisteminin məhdud və məxfiliyi vurğulanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Pandemiyanın biznes və xidmət sahələrinə təsirinin qiymətləndirmək

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Azərbaycanda pandemiyanın vurduğu zərərin qiymətləndirilməsində yerli şirkətləri araşdırmaq.

Açar sözlər: biznes, infrastruktur, pandemiya

CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMY AND ASSESSMENT OF ITS DAMAGE TO BUSINESS INFRASTRUCTURE

SUMMARY

The actuality of the subject: Infrastructure is an important part of any economic system. The word "infrastructure" means the basis of the economic system, the internal structure. In business, infrastructure, various types of resources, ie finance, goods, labor, information, etc. is a set of elements that allow free exchange and reproduction and coordinate this movement as a whole. Business infrastructure ensures its successful operation. Business infrastructure is the result of long-term development of business relations.

Purpose and tasks of the research: To assess the business infrastructure, its development and the damage caused to this development by the COVID-19 pandemic. It also examined the current situation in business and services in Azerbaijan, identified development potential, identified the impact of the COVID-19 pandemic on these areas, and assessed the impact of this impact on both business infrastructure and services.

Used research methods: Comparative, comparative analysis, economic analysis methods were used in the dissertation.

The information base of the research: The theoretical basis of the research is the scientific works of local and foreign researchers in this field, as well as official sources related to the research topic.

Restrictions of research: Among the limitations of the study are the limited and confidentiality of the subject's database, system of economic and statistical indicators.

The novelty and practical results of investigation: Assessing the impact of the pandemic on business and services

Scientific-practical significance of results: To study local companies in assessing the damage caused by the pandemic in Azerbaijan.

Keywords: business, infrastructure, pandemic

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
İT	İnformasiya texnologiyaları
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının
SYX	Strateji yol xəritəsi
AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	2
I FƏSİL. BİZNES İNFRASRUKTURUNA NƏZƏRİ BAXIŞ	13
1.1. Biznes infrastrukturunun formalaşması və xüsusiyyətləri.....	13
1.2. Biznes infrastrukturunun sosial-iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı.....	21
1.3. Qiymətləndirmə bazarı biznes infrastrukturunu kimi	35
II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI VƏ ONUN BİZNES İNFRASRUKTURUNA VURDUĞU ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	42
2.1. Pandemiyanın kiçik sahibkarlıq subyektlərinə təsiri	42
2.2. Sahibkarlıq subyektlərinə dəstək göstərən təşkilatlar	51
2.3. Pandemiyanın biznes infrastrukturuna vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi ..	54
2.4. Pandemiyanın təsirindən çıxış yolları.....	58
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BİZNES İNFRASRUKTURUNUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	63
3.1. Biznes infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri.....	63
3.2. Post pandemiya dövründə biznes infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsi.....	76
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	81
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	84
Cədvəllərin siyahısı	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin 2020-ci il martın 19 imzaladığı “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azadılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Sərəncamınının 10.2 bəndini əsas tutaraq Nazirlər Kabineti 4 aprel 2020-ci il tarixli Tədbirlər Planını təsdiqləmişdir. Bu sənəddə pandemiyanın ən çox zərər vurduğu sahələr nəzərdə tutulub. Belə sahələrdən biri də biznes infrastrukturudur.

İnfrastruktur hər hansı bir iqtisadi sistemin vacib bir hissəsidir. "İnfrastruktur" sözü iqtisadi sistemin əsası, daxili quruluşu deməkdir. Biznesdə infrastruktur, müxtəlif növ resursların, yəni maliyyə, mal, işçi qüvvəsi, məlumat və s. sərbəst mübadiləsinə və çoxalmasını təmin edən və bu hərəkəti bütövlükdə əlaqələndirən elementlər toplusudur. Biznes infrastrukturunu onun uğurlu fəaliyyətini təmin edir. Biznes infrastrukturunu işgüzar əlaqələrin uzunmüddətli inkişafının nəticəsidir.

Ölkədə iqtisadi islahatların uğur qazanması biznesin qurulması və inkişafı ilə əlaqədardır və bu məsələnin həlli maksimum biznes infrastrukturunun yaradılması ilə bağlıdır. Birja bazarı və təşkilati forması vasitəsi ilə, iş infrastrukturunda qiymətli kağızları alqı -satqı edən birjalar, maliyyə mənbələrinin sahiblərindən onlardan istifadə edən iş adamlarına doğru hərəkətini təmin edir.

Ölkədə biznesin inkişafı üçün əsas şərt seçilmiş iş növünü təmin edən infrastrukturun mövcud olması və inkişafıdır. Müasir biznes öz -özünə bağlana bilməz, bunun üçün kifayət qədər təhlükəsizliyə, digər sənaye və təşkilatlarla əməkdaşlığa ehtiyacı var, başqa sözlə desək, inkişaf etmiş biznes infrastrukturuna malik olmalıdır.

Bu baxımdan, iş infrastrukturunun inkişafının təşkili uğurlu iş aparmaq üçün əsas şərtidir. Beləliklə, dissertasiya mövzusu çox aktual bir problemə - iş infrastrukturunun inkişafının təşkilati və iqtisadi mexanizminə həsr edilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ümumiyyətlə infrastruktur dedikdə işgüzar münasibətlərin hərəkətini qeyd edən və müxtəlif olmasına baxmayaraq bu münasibətləri bir bütün olaraq birləşdirən təşkilati və hüquqi formalar toplusu başa düşürük. İnfrastruktur elementi, hər hansı bir fəaliyyət sahəsində bir müəssisənin işləməsi üçün lazımi şərait yaradan və xüsusi bir fəaliyyət növüdür.

Beləliklə, biznes infrastrukturunu istehsal, bölüşdürmə, mübadilə və istehlak mərhələləri, habelə işgüzar münasibətlərin formalaşması və inkişafında iştirak edən təşkilati - hüquqi formalar ilə əlaqəli bazarlar toplusudur. Başqa sözlə, biznes infrastrukturunu, sərhədləri daxilində bir - biri ilə əlaqəli 15 sərbəst bazardan, həmçinin bu bazarların funksional və təşkilati və hüquqi fəaliyyətinin davamlı və davamlı olaraq artması ilə məşğul olan idarəetmə strukturlarından ibarətdir. İş infrastrukturunu ilə əlaqəli idarəetmə strukturları dolayı və birbaşa iştirakçılardan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədi biznes infrastrukturunu, onun inkişafı, bu inkişafa COVID-19 pandemiyasının vurduğu ziyanın qiymətləndirməsidir. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycanda biznes və xidmət sahələrində hazırkı vəziyyətin araçdırılması, inkişaf potensialının təyin edilməsi, COVID - 19 pandemiyasının bu sahələrə təsiri müəyyənləşdirib, bu təsirin həm biznes infrastrukturuna, həm də xidmət sahələrinə təsirinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədi innovativ iqtisadiyyatın formalaşması şəraitində biznesin infrastrukturunun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi yollarının təklif edilməsi zərurətini əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq aşağıdakı vəzifələrin həllini zəruri etdi:

- infrastrukturun saxlanması ilə bağlı mövcud elmi yanaşmaları sistemləşdirmək və bu kateqoriyanın mahiyyətinin dərk edilməsini aydınlaşdırmaq;
- sahibkarlıq üçün xüsusi infrastrukturun yaradılması zərurətini əsaslandırmaq, onun məzmununu və xüsusiyyətlərini açmaq;
- biznesin xüsusi infrastrukturunun fəaliyyət xüsusiyyətlərini aşkar etmək, əldə edilmiş nəticələri və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək;
- sahibkarlığın infrastruktur elementləri ilə təminatı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər hazırlamaq, kiçik və orta sahibkarlığa infrastruktur dəstəyinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün keyfiyyət xarakteristikası sistemini təklif etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin predmetinin əsasında pandemiyanın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafına təsiridir. Tədqiqatın obyektı pandemiya təsirlənən müəssisələrdir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqatın nəzəri əsası biznes infrastrukturunun formalaşmasından, inkişafından, COVID-19 pandemiyasının biznes infrastrukturuna vurduğu ziyanın müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını xarici və yerli alimlərin - iqtisadçıların biznes infrastrukturunun inkişafının təşkilatı və iqtisadi problemlərinə həsr olunmuş əsərləri təşkil edir.

Müəllif tədqiqat apararkən biznesinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə dair Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamlarına, Nazirlər Kabinetinin qərarlarına və digər normativ hüquqi aktlara əsaslanır. Dissertasiya üzərində işləyərkən tədqiq olunan mövzu ilə bağlı elmi iqtisadi ədəbiyyat və dövri mətbuatda dərc olunmuş nəşrlərdən, elmi-praktik konfransın materiallarından və müvafiq tədris materiallarından istifadə edilmişdir. Dissertasiya işində müqayisə, müqayisəli təhlil, iqtisadi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Biznes infrastruktur xidmətlərinin mövcud əsas təsnifatlarının təhlili göstərir ki, ümumiyyətlə, müəlliflər xidmətlərin istehsalının əsas səbəbini nəzərə almırlar, nəticədə təsnifatın dialektik metodu formal üsulla əvəz olunur. Üstəlik, bir çox hallarda qanunlar və formal təsnifat qorunmur. Bizim irəli sürdüyümüz təsnifat bütün biznes xidmətləri qruplarının qarşılıqlı əlaqəsi və şərtiliyinə, onların səyahət prosesində vəhdətinə və vaxt boşluğuna əsaslanır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyinin, digər qurumlarının hesabatları, həmçinin iqtisadçı-alimlərinin tədqiqatları, məqalələri, bizneslə bağlı metodik vəsaitlər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri arasında subyektin məlumat bazasının, iqtisadi və statistik göstəricilər sisteminin məhdud və məxfiliyi vurğulanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakı şəkildə salınmışdır:

- Pandemiya şəraitində biznes infrastrukturunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Pandemiyanın biznes infrastrukturuna təsirini dəqiqləşdirmək;

- Pandemiyanın xidmət sahələrinə təsirini dəqiqləşdirmək;

- Pandemiyanın biznes və xidmət sahələrinə təsirinin qiymətləndirmək.

- İnfrastrukturun mahiyyətinin başa düşülməsi aydınlaşdırıldı ki, bu, geniş yayılmış şərtlərdən fərqli olaraq, onu yalnız sənaye sahələrinin, sosial təkrar istehsal xidmət edən elementlərin məcmusu kimi nəzərə alaraq, müəyyən edilmiş zəruri şəraitin yaradılması ilə bağlı iqtisadi münasibətlər sistemidir.

- sahibkarlığın infrastrukturuna struktur-funksional, təkamül və institusional yanaşmaların müəllif sintezi əsasında onun xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

- Kiçik, orta və iri müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqənin inteqrasiya formalarının müəllif tərəfindən sistemləşdirilməsi onlar arasında bircins/birsəviyyəli və heterogen/çoxsəviyyəli kimi əlaqələr növləri əsasında təklif olunur.

- sahibkarlıq subyektlərinin infrastruktur elementləri ilə təminat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün göstərici - sahibkarlığın xüsusi infrastrukturunun elementləri ilə təminat əmsalı işlənilib hazırlanmışdır ki, onun əsasında təklif edilir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsasını biznesin inkişafı problemlərinə həsr olunmuş müasir yerli və xarici elmi ədəbiyyatda təqdim olunan konsepsiyalar və nəzəri müddəalar təşkil edir. Dissertasiyanı yazarkən tarixi və məntiqi, struktur, sistem-funksional və müqayisəli təhlilin vəhdətinin 5-ci üsullarından istifadəni nəzərdə tutan ümumi elmi metodologiyadan istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. BİZNES İNFRASTRUKTURUNA NƏZƏRİ BAXIŞ

1.1. Biznes infrastrukturunun formalaşması və xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatının keçid dövründə transformasiya və islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar rayon iqtisadiyyatının bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı baş verir. İnfrastruktur dedikdə maddi istehsaldan səmərəli istifadəyə töhfə verən sənaye sahələrinin məcmusu başa düşülür. Bazar infrastrukturunu əmtəə, fond, valyuta birjalrı, habelə palatalar, hərraclar, yarmarkalar, ticarət və sərqi kompleksləri, broker, sığorta, holdinq şirkətləri, vergi və gömrük sistemi, hüquq firmaları, bürolar və reklam mərkəzlərini özündə birləşdirən spesifik vahid sistemdir. Bazar və bütövlükdə bazar iqtisadi sistemi infrastruktur olmadan səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz. Buna görə də infrastruktur bazar iqtisadiyyatının zəruri elementi kimi təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün bazar rəqabəti mühitini yaradaraq, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) strukturuna və sosial-iqtisadi inkişaf tempinə mühüm təsir göstərir. İnfrastruktur sektorunun həcmi müəyyən edən müəssisələrin sayının düzgün müəyyən edilməsi mühüm problemdir. Çətinlik ondan ibarətdir ki, mal istehsalı ilə məşğul olan kiçik müəssisələr eyni vaxtda onların pərakəndə satış şəbəkəsinə çatdırılması üçün xidmətlər göstərə, onları öz anbarlarında saxlaya, supermarketlərdə satmaq üçün mal və cihazların qablaşdırılması və etikətlənməsini istehsal edə bilər. Statistika orqanları hələ də belə əsaslarla uçot aparmırlar. Kiçik sahibkarlığın bazar infrastrukturunun təşkilati-iqtisadi mexanizminin öyrənilməsi onun əsas elementlərinin formalaşması, fəaliyyət göstərməsi və qarşılıqlı əlaqəsi prosesində bir sıra qanunauyğunluqları aşkar edir. Bununla əlaqədar olaraq onlardan aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır:

1. Bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün zəruri regional infrastrukturun təşkilində dövlət orqanlarının əlaqələndirici və tənzimləyici rolunun vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Sahibkarlığın inkişafı, kredit, vergi və bank sisteminin təkmilləşdirilməsi, ona xidmət göstərilməsi xüsusilə dövlət dəstəyinə ehtiyac duyur.

2. Sahibkarlığın regional infrastrukturunun formalaşması prosesi böyük ölçüdə dövlətin investisiya siyasətindən və hər şeydən əvvəl kiçik sahibkarlıq infrastrukturunun vəziyyətinə və inkişaf perspektivlərinə təsir göstərən investisiyalar üçün yaradılmış şəraitdən, iqtisadi artımın artırılmasından asılıdır.

3. İqtisadi islahatların həyata keçirilməsində və kiçik sahibkarlığın səmərəli fəaliyyəti üçün bazar şəraitinin yaradılmasında və müvafiq infrastrukturun formalaşmasında iqtisadi inteqrasiya amili mühüm yer tutur.

Sonuncu birbaşa olaraq bazar infrastrukturunun elementlərinə və seqmentlərinə və ilk növbədə maliyyə-kredit təşkilatlarının, birjaların, yarmarkaların, sahibkarların assosiasiya və birliklərinin fəaliyyətinə təsir göstərir.

Keçid dövründə milli iqtisadiyyatda bazar transformasiyaları və idarəetmədə praktiki təcrübənin toplanması göstərir ki, bazar infrastrukturunu və onun ayrı-ayrı elementləri iqtisadi sistemin vəziyyətinə mühüm təsir göstərir (Барышникова Н. С., Артеменко В. Г., 2018 : с.320). Xüsusi vurğulanmalıdır ki, infrastruktur elementlərinin əksəriyyəti dövlət tərəfindən müxtəlif bazar iqtisadi vəziyyətlərində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət göstərməsi üçün şəraitin yaxşılaşdırılması, habelə onların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məqsədilə yaradılmışdır. Ona görə də kiçik sahibkarlığın regional infrastrukturunun formalaşması və inkişafı prosesində, eləcə də iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsində dövlətə mühüm rol düşür. İqtisadiyyat yalnız onun dövlət tənzimlənməsi şərti ilə sarsıntısız, mülayim qiymət artımı və tam məşğulluq şəraitində inkişaf edə bilər (Əliyeva M., 2012: s.140).

Beləliklə, kiçik sahibkarlığın təşkilində və onun infrastrukturunun inkişafında dövlətin rolu və əhəmiyyəti artır. Ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri və özəl sahibkarlıq strukturları tərəfindən qeyri-dövlət infrastruktur elementlərinin yaradılmasına gəlicə, bunlar onlar arasında əmtəə istehsalının vahid zəncirinə birləşdirilərək son istehlaka çatdırılması ilə bağlı işgüzar münasibətlərin nəticəsi hesab olunur.

Müasir şəraitdə əsas iqtisadi problemlərin həlli bazar mexanizmlərindən istifadə etməklə mümkündür və buna görə də əmtəə istehsalının və satışının

təşkilinin bazar sisteminə alternativini yoxdur. Bu onunla əlaqədardır ki, birincisi, bazar təklifin istehlak tələbinə nisbətini müəyyən etməklə istehsal və istehlak arasında əlaqədir; ikincisi, mübadilə yolu ilə bazar əmtəə istehsalçılarının əməyinin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir, onlara ictimai tanınırlıq verir, üçüncüsü, bazar sayəsində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artmasına zəmin yaranır. Bazar sisteminin fəaliyyəti, yəni onun tarazlığı və dinamikası, iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərən subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edən qanunvericilik bazası və bazar tələbləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış təşkilatların institutları tərəfindən təmin edilir (Anderson, R. M., Heesterbeek, H., Klinkenberg, D., & Hollingsworth, T. D., 2020 : s. 31).

Biznes infrastrukturunun yaradılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizminin sistemli təhlilinin məqsədləri onun hər bir elementinin ayrıca nəzərdən keçirilməsini, eyni zamanda onun funksiyalarını, tərkib hissələrinin fəaliyyət şərtlərini dəqiqləşdirməyi tələb edir. Bu elementlərin mövcud ümumi infrastrukturun digər elementləri və blokları ilə qarşılıqlı əlaqəsini və əlaqəsini təhlil etmək də vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik sahibkarlığın regional infrastrukturunu sxemində bazar infrastrukturunu onun əsas elementləri kimi çıxış edir. Onların arasında əsas yeri birjalar tutur:

- əmtəə, valyuta, əmək, daşınmaz əmlak;
- topdan və pərakəndə ticarət müəssisələri, yarmarkalar, vasitəçi firmalar, hərraclar;
- banklar, mikromaliyyə və mikrokredit təşkilatları, sığorta şirkətləri habelə məlumatların toplanması və ötürülməsi üçün məlumat mərkəzləri, hüquq büroları, reklam agentlikləri, konsaltinq, audit firmaları.

Əmək birjası məşğulluq mərkəzləri şəklində təşkil olunur və onlar işçi qüvvəsinə tələb və təklifin tənzimlənməsi funksiyalarını tam yerinə yetirmirlər. Hərraclara gəlicə, onlar dövlət əmlakının satışı üçün keçirilir. Ümumiyyətlə,

sığorta xidmətlərinə tələbat artır, lakin malların alqı-satqısı müqavilələrinin sığortası inkişafının ilkin mərhələsindədir.

Hələ bazara keçidin ilkin dövründə ölkəmizdə biznes planların hazırlanması, firmaların təşkili, ixrac və idxal, eləcə də biznesin hüquqi aspektləri - sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyəti üzrə konsaltinq üzrə ixtisaslaşan bir neçə kiçik konsaltinq müəssisəsi yaranmışdır. Sahibkarlığın biznes infrastrukturunun informasiya blokunda infrastrukturun əsas elementi olan və son nəticədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin istehsalatda əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etdiyi məlumatların toplanması və ötürülməsi sistemini vurğulamaq lazımdır. Burada informasiyanın toplanması və ötürülməsi vasitələri, rabitə xətləri və xidmət, konsaltinq, reklam firmaları, texniki informasiya büroları, həmçinin elektron poçt və internetdən geniş istifadə xüsusi rol oynayır. İnformasiyanın yerli məlumatların emalı sistemində ötürülməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Gömrük infrastrukturunu kiçik biznes üçün regional infrastrukturun mühüm hissəsidir. Xarici iqtisadi əməliyyatlara xidmət göstərmək üçün səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün gömrük xidmətinə müvafiq maddi və gömrük bazası, o cümlədən binalar, avadanlıqlar, müvafiq biznes strukturları lazımdır (Alon, T. M., Doepke, M., Olmstead-Rumsey, J., & Tertilt, M., 2020: s. 47). Ölkənin və regionların xarici iqtisadi fəaliyyətinə adekvat olan gömrük infrastrukturunu, onun potensialı malların (xidmətlərin) ixracı və idxalı üzrə əməliyyatların səmərəliliyinə, gömrük məntəqələrinin keçirilməsinə, qanuniliyin vəziyyətinə və dövlət büdcəsinə maliyyə daxilolmalarına təsir göstərir. Gömrük sisteminin infrastrukturunda aşağıdakı əsas elementlər fərqləndirilməlidir:

- gömrük məntəqələrinin texniki təchizat səviyyəsi (nəzarət, yoxlama vasitələri və s.);
- sərhədkeçməni, insan və mal axınını tez və səmərəli tənzimləmək qabiliyyətinə malik gömrük xidmətlərinin kadr potensialı;
- gömrük mütəxəssislərinin hazırlanması üzrə təhsil müəssisələri;
- sənədləşmə işləri, sığorta və kommersiya riskləri üzrə xarici iqtisadi fəaliyyətin ixtisaslaşmış iştirakçıları.

Gömrük xidmətinin infrastrukturunun inkişafı dövlətin, gömrük strukturlarının və kiçik biznesin maraqlarının tarazlığına nail olmağa imkan verir. Kiçik biznesin bazar infrastrukturunun maliyyə-kredit elementini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Söhbət kiçik biznesin daim təmasda olduğu bank sistemindən və sığorta bazarından gedir.

Biznes infrastrukturunun bu elementlərinin əhəmiyyəti onların ikili funksiyanı yerinə yetirməsi ilə bağlıdır: bir tərəfdən, infrastruktur sektorunun subyektləri mənfəət əldə etmək məqsədi ilə bazar əməliyyatlarını həyata keçirir, digər tərəfdən isə onların həyata keçirilməsinə şərait yaradırlar. İqtisadi bloka əvvəlki illərdə dövlət tərəfindən yaradılmış maddi-texniki baza daxildir. İndi bu infrastruktur obyektləri milli iqtisadiyyatın hazırkı inkişaf mərhələsində təqdim olunan tələblər səviyyəsindən çıxış edərək kiçik sahibkarlığın tələbatını tam ödəməyə uyğunlaşdırılmasa da, fəaliyyət göstərir. Kiçik müəssisələrin və fərdi sahibkarların bazar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün son dövrdə kommersiya əqdlərinin, müqavilələrin bağlanmasına, danışıqların aparılmasına, işgüzar görüşlərin, seminarların, konfransların və s. birjaların, ticarət evlərinin, yarmarkaların, yarmarkaların təşkili üçün şərait yaradılmışdır. hərraclar, ofislər, biznes mərkəzləri və s. Kiçik biznesin bazar infrastrukturunun sosial blokunun elementləri arasında sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında ictimai rəy yaradan ictimai təşkilatları, birlikləri və digər strukturları ayırmaq lazımdır. Əmək bazarında bunlar həmkarlar ittifaqlarıdır. Bazarın strukturunu formalaşdıran elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili bazar infrastrukturunun formalaşmasında müəyyən prinsip və qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün bazar infrastrukturunun yaradılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizmində ayrı-ayrı elementlər və sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq mövcuddur. Deməli, bazar konyukturasının dəyişməsi haqqında məlumatların toplanması və ötürülməsi üçün maddi-texniki baza, işçilər və mütəxəssislər hazırlanmalı, birja sisteminin, fond və valyuta bazarlarının fəaliyyəti təşkil edilərkən qanunvericilik bazası hazırlanmalıdır. onların fəaliyyəti üçün zəruri olan şərait

yaradılmalıdır. Kiçik biznes üçün bazar infrastrukturunun yaradılmasının əsas prinsipləri, ilk növbədə, kiçik biznesin infrastrukturunun elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili prinsiplərini, onların bir-birindən asılılığını, habelə bazar infrastrukturunun formalaşdırılması prosesinin ardıcılığını əhatə etməlidir. Biznes infrastrukturunun formalaşması prosesinin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onun subyektləri ölçüsündən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, onların xidmətlərinin istehlakçılara xidmət etmək üçün nəzərdə tutulmuş kiçik müəssisə və ya fərdi sahibkarlar şəklində yaradılır. Buna görə də qeydiyyatdan keçmiş kiçik müəssisələrin böyük əksəriyyəti infrastruktur sektorundadır. Kiçik sahibkarlığın regional infrastrukturunun formalaşması prosesinin xüsusiyyətləri dövlət orqanları ilə kiçik sahibkarlıq subyektləri arasında vahid qarşılıqlı fəaliyyət konsepsiyasının olmaması, habelə infrastruktur obyektlərinin yaradılması üçün investisiya resurslarının olmaması ilə əlaqələndirilir.

Biznes infrastrukturunun inkişafında əsas maneələr arasında sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq proseduru ilə bağlı təşkilati və maliyyə maneələri, çoxsaylı yoxlamaların və sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarətin təşkilinə cavabdeh olan dövlət məmurlarının korrupsiyası, qanunların tələblərinə tam əməl olunmaması ilə bağlı problemlər var. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin mənfi dinamikası, o cümlədən: investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyaların, habelə müəssisələrin sərbəst maliyyə resurslarının olmaması kiçik biznes infrastrukturunun inkişafına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, sərt xarici şəraitə uyğunlaşma mikro səviyyədə baş verir, yəni. subyektlərin fəaliyyətinin yeni bazar boşluqlarını dolduran və istehlakçı tərəfindən tələb olunan mal və xidmətlərin istehsalına yönləndirilməsi əsasında daxili bazarda davranış strategiyasını dəyişdirərək kiçik firmalar səviyyəsində. Kiçik biznesin effektivliyi əsasən infrastruktur obyektlərindən asılı olacaq. Eyni zamanda, onlar əmtəə istehsalının təşkilində çevikliklərindən və çeşidin dəyişdirilməsində mobillikdən, habelə fəaliyyətlərinin istehlakçıların tələblərinə uyğunlaşma sürətindən səmərəli istifadə edə bilirlər.

Bazar (biznes) infrastrukturunun inkişafı və formalaşması günümüzün ən mühüm və aktual problemlərindən biridir. Lakin bu problemin nəzəri və metodoloji cəhətdən kifayət qədər öyrənilməməsi praktikada bir çox çətinliklər yaradır. İqtisadi baxımdan xüsusi mənbədə infrastruktur iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən və iqtisadi sahələrin fəaliyyətini təmin edən sahələrdən biri hesab olunur. Deməli, infrastruktur sahələri işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını, istehsalın fəaliyyətini və insanların gündəlik həyatını təmin edən kompleks kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Кузнецов Н.В., Хабиб М.Д., 2020: s. 86-98). Artıq 1940-cı illərdə “infrastruktur” anlayışına maddi istehsalın fəaliyyəti üçün normal xidmət göstərən sahələrin məcmusu şəklində yanaşılmağa başlandı. SSRİ-də müvafiq problemi öyrənmək cəhdi 1970-ci illərdə edilib. Lakin həmin illərdə mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sisteminin hökmranlığı bu problemin öyrənilməsini lüzumsuz etdi və bazar infrastrukturunun formalaşması hansısa formada donduruldu. Etiraf etmək lazımdır ki, o dövrdə “real sosializm” adı altında bir sıra belə struktur və qurumlar yaradılsa da, real bazar şəraitində gedən proseslərdən uzaq idi və onlara uyğun gələ bilmirdi. Yalnız 1990-cı illərdə, keçmiş sovet imperiyasının süqutundan, respublikaların müstəqillik əldə etməsindən və bazar iqtisadiyyatına keçidindən sonra problemlə bağlı məqalələr, monoqrafiyalar dərc olunmağa başladı. Digər tədqiqatçılar isə bu problemə makroiqtisadi təhlil nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Belə ki bazar infrastrukturunun elmi izahı zamanı onu sahələrə bölünmə prinsiplərindən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Onlar iqtisadi sektorları “ilkin” və “ikinci dərəcəli” sektorlara bölür, bazar infrastrukturunu isə “ikinci dərəcəli”, daha dəqiq desək asılı sektorlar kompleksinə aid edirlər. Bazar infrastrukturunu subyektivliyindən və müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, bütövlükdə bu münasibətləri birləşdirən, maddi resursların hərəkətində və işgüzar münasibətlərdə vasitəçilik edən təşkilati-hüquqi formaların məcmusu kimi təqdim olunur.

Məhz burada da bazar infrastrukturunu müstəqil bazar kimi deyil, vasitəçilik xarakterli təşkilati-hüquqi formaların üzvi sintezi kimi xarakterizə olunur. Məsələ ondadır ki, bazar infrastrukturunu təkcə bazarın müxtəlif formalarının fəaliyyətində vasitəçi kimi deyil, eyni zamanda bu fəaliyyət üçün əsas iqtisadi mühitin

yaradılmasına və nəticədə bazar iqtisadiyyatı sisteminin normal fəaliyyət göstərməsinə xidmət edir. Bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı problemlərinin alimi kimi tanınan professor R.M. Cəbiyevin yanaşmasına əsaslanaraq, bazar infrastrukturunu öz mənşəyinə və mahiyyətinə görə canlı orqanizm kimi iqtisadi sistemə təsir göstərir, onun normal fəaliyyətinin təmin edilməsində böyük rol oynayan institutların tam məcmusu kimi çıxış edir. Onun fikrinə görə, bazar infrastrukturunu bir-biri ilə çoxsaylı xüsusiyyətlər əsasında qarşılıqlı əlaqədə olan müstəqil bazarlardan ibarətdir (Малиновская О.В., 2016: с.488). Bununla belə, araşdırmalar göstərir ki, bir çox alim və praktikant ya bəzi bazarları azad bazar hesab etmir, ya da ümumilikdə bazar infrastrukturundan kənarlaşdırır. Müasir dövrdə bazar infrastrukturunu xüsusi ilə inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye kompleksi şəklini almışdır və son zamanlar bütövlükdə sənayedən daha yüksək sürətlə inkişaf edir. Bu, bir çox amillərlə və ilk öncə istehsal sektorunun profilaktik inkişafında əldə edilən irəliləyişlərlə izah olunur. Buna görə də, infrastruktur bəzən bütövlükdə geridə qalmış iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərir. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələr, ilkin olaraq ABŞ, infrastrukturaya fəal şəkildə sərmayə qoyur. Xüsusi ilə ədəbiyyatlarda bu proses “iqtisadiyyata xidmət” adlanır. Eyni zamanda qeyd edək ki bu prosesə həmçinin digər amillər də təsir etdi: ictimai əmək bölgüsü dərinləşdi, kredit resurslarına tələbat artdı, xüsusi ilə elmi-texniki tərəqqi daha da sürətlə inkişaf etdi. İstehsalın fərdiləşdirilməsi və şaxələndirilməsi daha böyük sürətlə baş verir, iqtisadi inkişafın təbii ehtiyatları, əmək ehtiyatları və s. Belə amillərin qorunmasına keçid geniş vüsət alır.

İqtisadiyyatda tutduğu yerə və roluna görə infrastruktur milli inkişafın mühüm resurslarından birinə çevrilmişdir. İstifadə edildiyi kimi, infrastrukturun istehsalla müqayisədə bir çox üstünlüklərə malik olduğu aşkar edilmişdir. İnfrastruktur sahələri kiçik material tutumu və ehtiyatı ilə xarakterizə olunur və beləliklə, ehtiyatlar şəklində iqtisadi inkişafda öz payını təmin edir. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə infrastrukturun sürətli inkişafı onları ümumi milli məhsulə kifayət qədər yüksək və daim artan töhfə verməklə səciyyələndirir. İnfrastruktur

məhsullarına artan tələbatın yüksək şaxələndirici effekti onun çox gözəl cəhətidir və bu infrastrukturun özünün, ilk növbədə, onun vasitəsilə genişlənməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. Belə ki, yeni texnika və texnologiyadan yüksək səviyyədə istifadə olunması və mühəndislik kompleksinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar infrastruktur sahələrində böyük stimullaşdırıcı təsir hiss edilir (Тютюкина Е.Б., 2018: с. 543). Məlumdur ki, dünyanın bir çox ölkələri bazara keçid dövrünü yaşayıb. Azərbaycan da bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsindədir. Keçid dövrü statistik deyil, dinamik, prosesdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid uzun illərdir ki, davam edir. Bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Keçid dövrünün ən məsuliyyətli, əmək tutumlu və kapital tutumlu mərhələsi müasir bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafıdır. Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişində və dərin iqtisadi böhrandan çıxmasında müəssisələrin və sahibkarlığın inkişafı həlledici rol oynayır. Təəssüf ki, hazırda sahibkarlar fəaliyyətlərində müxtəlif problem və çətinliklərlə üzləşirlər.

1.2. Biznes infrastrukturunun sosial-iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı

İnfrastruktur sadəcə konkret sahələrin məcmusu deyil, maddi istehsalın və ictimai həyatın səmərəli inkişafı üçün ümumi şəraitin xarakterik xüsusiyyətidir. Məhz müəyyən regionlarda əmtəə istehsalı üçün optimal şəraitin yaradılması, onların sərbəst hərəkəti və şəxsi istehlakı infrastrukturunu digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən prioritetdir və onu milli iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Bazar şəraitində cəmiyyət üçün konkret fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən təbii sərvətlər fərqli infrastruktur tələb edir ki, bu da konkret regionun infrastruktur kompleksinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə transformasiyasını tələb edir. İnfrastruktur fəaliyyətləri və infrastrukturun regional inkişafa təsiri ərazi infrastrukturunu funksiyaları adlanır. İnfrastrukturun funksional xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı istehsal, sosial, maliyyə-kredit, informasiya, innovasiya, institusional və s.-ni əhatə edir, növlərini ayırmağa imkan verir (Авдокушин Е.Ф., 2017: с.132). İlk dəfə olaraq

amerikalı alim P.Rozenşteyn-Rod infrastrukturun təsnifatı haqqında danışmışdır. İqtisadiyyata bu termini daxil etdi. O, infrastrukturun iki əsas növünü müəyyən etdi: iqtisadi (və ya istehsal) və sosial. Regionun infrastrukturunu ərazilərin səmərəli inkişafı üçün ümumi şərtləri müəyyən edir, əmtəə mübadiləsi və fərdi istehlak, mal və xidmətlərin istehsalı üçün optimal şərait yaradır. Bu, infrastrukturunu milli iqtisadiyyatdan ayırır. Qərb alimlərinin iqtisadiyyatın konkret sektorunun infrastruktur kimi təsnifləşdirilməsi meyarlarının axtarışı onun xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsinə və əsas əlamətlərin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. D.Klark, E.Taksfeld və başqa iqtisadçılar hesab edirlər ki, infrastruktur obyektləri bölünməzlik, kənar təsirlər, qeyri-kafi gəlirlilik və bazar mexanizminə tabe olmama ilə xarakterizə olunur. Stoler üç növ infrastrukturunu fərqləndirir: texniki, iqtisadi və institusional. O, bu cihazların bölünməzliyini və davamlılığını texniki xüsusiyyətlər hesab edir. İqtisadi xüsusiyyətlərə iqtisadi effekt, investisiya xarakteri, əsas kapital xərclərinin yüksək nisbəti və yüksək investisiya riski daxildir. İnstitusional xüsusiyyətlər müxtəlif infrastruktur institutlarının mövcudluğu, infrastruktur obyektlərinin çatışmazlığı, mərkəzləşdirilmiş nəzarət və idarəetmə, infrastrukturun inkişafı üçün hüquqi bazanın olmasıdır. Lakin burjua iqtisadçıları iqtisadiyyatın konkret sahəsinin infraquruluğa aid olmasının əsas meyarlarını müəyyən edə bilmədilər. Regional infrastrukturun müəyyən xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, infrastruktur zonalarını müvafiq olaraq qruplaşdırmaq və ictimai istehsal sahələrinin məcmusundan ayırmaq olar. Regional iqtisadiyyatın infrastrukturunu vahid xarakter daşıyan elementlərdən ibarətdir. Üstəlik, onların hər birinin öz xüsusiyyətləri var. Onun komponentlərinin nisbəti strukturu təşkil edir. İnfraquruluğun təsnifatı bir sıra xüsusiyyətlərə əsaslanıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir təsnifat konkret ehtiyaclar nəzərə alınmaqla, onların təcrübənin həyata keçirilməsinin tələblərinə və məqsədlərinə uyğun olub-olmaması nəzərə alınmaqla hazırlanır. R. Joximsen infrastrukturun maddi, institusional və fiziki hissələrini fərqləndirir.

İ.P.Boykov və F.F.Rıbakov istehsalat, sosial, elmi-texniki və bazar infrastrukturunu fərqləndirirlər. N.A.Juravlev funksional təyinatına görə infrastrukturun səkkiz əsas növünü müəyyən edir: energetika, nəqliyyat, rabitə, ekoloji, innovasiya və s. qeyd edir ki, onların idarəetmə üsulları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. D.V görə. Chopenko, ümumi təsnifat xüsusiyyəti onun istehsal və sosial infrastruktura bölünməsidir. Lakin bu təsnifat regional səviyyədə aydınlaşdırılmalıdır. Bu təsnifatda innovativ təhsil və institusional infrastruktur xüsusi rol oynayır, çünki onlar bütün funksional infrastruktur növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və onların inkişafını və regional iqtisadiyyatın özünün modernləşdirilməsini müəyyən edir. İqtisadi infrastruktura nəqliyyat, rabitə, enerji və su təchizatı, sosial infrastruktura isə təhsil və səhiyyə daxildir. Bu bölgü kifayət qədər ixtiyaridir, çünki infrastrukturun ayrı-ayrı elementləri həm iqtisadi, həm də sosial xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, adətən sosial infrastrukturla bağlı olan təhsil müəssisələri ən mühüm iqtisadi artım amili olan insan kapitalının formalaşmasında mühüm rol oynayır (Блауг М., 2004: с. 257). Ənənəvi olaraq infrastrukturun tərkib hissəsi olan nəqliyyat, rabitə, logistika, təmir və digər yardımçı xidmətlərlə yanaşı, kadr hazırlığı, istehsal və elmi təminat, iqtisadiyyatın informasiya təminatı, istehsalatda əməyin mühafizəsi də daxildir. V.P. İnfrastruktura daxil olan ərazilərin və obyektlərin nisbətinin müəyyən elastiklik ilə xarakterizə olunduğunu vurğulayan Krasovski ilə razılaşmaq lazımdır və buna görə də infrastruktur obyektlərinin ciddi və ciddi təsnifatını təklif etmək yersizdir. İnfrastruktur təkcə toplanmış maddi sərvətlər deyil, həm də insanların fəaliyyət sferası, ictimai istehsal prosesində müəyyən funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin edən müəssisələrin “sahələrinin məcmusu”dur. T.Q. Semenkovanın infrastruktur kateqoriyasının siyasi və iqtisadi məzmununu və onun regionda təkrar istehsal prosesləri ilə əlaqəsini ortaya qoyan və bütün infrastruktur obyektlərinin mövcudluğunun proses üçün obyektiv ehtiyac olduğunu müdafiə edən nöqteyi-nəzəri xüsusi maraq doğurur.

Eyni zamanda, infrastruktura daxil olan müəssisə və idarələrin istehsal xarakteri müəssisələrdə əlavə məhsulların yaradılması ilə deyil, bütövlükdə milli gəlirin artırılmasında onların xalq təsərrüfatı ilə əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Yəni, infrastruktur sənaye və kənd təsərrüfatı istisna olmaqla, demək olar ki, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrini birləşdirir (Subramanian V. & Tung F. Law, 2016 : P. 154-177). V.Q. Terentyev infrastrukturu müxtəlif amillərin və istehsal nəticələrinin daşınması, toplanması və bölüşdürülməsi üçün ümumi şərait yaradan kompleks hesab edir. Onun fikrincə, infrastruktur ictimai istehsalın təşkili formalarının inkişafını bilavasitə təmin edir və əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə birbaşa bağlıdır. Əsərlərində Yu.V. Bloxin qeyd edir ki, istehsalın əsas sahələrində normal istehsal şəraitini təmin edən çoxalma prosesində funksional fəaliyyət ümumi istifadə olunan köməkçi, xidmət zonaları, maddi istehsal zonaları və qeyri-istehsal zonaları olan infrastrukturdan ibarətdir. Əsas istehsaldan fərqli olaraq, infrastrukturun fəaliyyəti onun mövcudluğu üçün ümumi şərait yaradır.

İnfrastruktur sahələrinin bu təsnifatı onun hərtərəfli inkişafını təmin edir. İnfrastruktur bir sıra meyarlara görə təsnif edilir. Onlar funksional xüsusiyyətlərinə görə bölünür:

1) mühəndis-texniki infrastruktur. Buraya aşağıdakı sahələr daxildir: nəqliyyat (dəmir, avtomobil, dəniz, çay, hava, boru kəməri); rabitə (telefon və teleqraf, radiorele, elektron, mobil); kommunal xidmətlər (qaz, işıq, su, istilik, kanalizasiya); anbar, təmir, xidmət;

2) biznes infrastrukturu. Bunlara daxil olanlar: ticarət (yəni topdan və pərakəndə satış); ictimai iaşə (restoranlar, kafelər, qəlyanaltılar, barlar, yeməxanalar və s.); satınalma təşkilatları; maliyyə və kredit təşkilatları (banklar, sığorta şirkətləri, audit müəssisələri, investisiya fondları); satış təşkilatları (birja, resurs, əmtəə, valyuta birjalrı, broker şirkətləri); daşınmaz əmlak bazarının infrastrukturu (əmlakın qiymətləndirilməsi agentlikləri, daşınmaz əmlak şirkətləri, mənzil bürosu, texniki inventar bürosu); əmək bazarı infrastrukturu (əmək birjalrı, məşğulluq mərkəzləri, yenidən hazırlanma mərkəzləri, sosial müdafiə mərkəzləri);

3) sosial infrastruktur. Bunlara daxildir: mənzil tikintisi (mənzil-kommunal təsərrüfatı); əhaliyə (geyim, tikiş, təmirilər, kiçik sexlər, zərgərlik, dəri məmulatlarının təmiri, camaşırxana, kimyəvi təmizləmə, fotostudiya, məişət texnikası təmiri sexləri, televiziya, radio, videotexnika, dəfn xidməti müəssisələri və s.) məişət xidmətləri; səhiyyə müəssisələri (müalicə və diaqnostika mərkəzləri, xəstəxanalar, poliklinikalar, poliklinikalar, dispanserlər); təhsil müəssisələri (məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəblər, universitetlər, akademiya, eyni zamanda, liseylər, gimnaziya, kolleclər); sosial müdafiə müəssisələri (əlillər üçün internat məktəbləri, uşaq evləri); mədəniyyət və incəsənət müəssisələri (teatrlar, muzeylər, qalereya, sərgi salonları, kitabxanalar, kinoteatrlar, konsert salonları, mədəniyyət evləri); bədən tərbiyəsi obyektləri, idman obyektləri (stadionlar, idman kompleksləri, üzgüçülük hovuzları, buz meydançaları, futbol meydançaları, basketbol və voleybol meydançaları və s.); turizm; otellər; sənişin nəqliyyatı (qatarlar, elektrik qatarları, avtobuslar, trolleybuslar, tramvaylar, taksilər, metro); kommunal xidmətlər üzrə rabitə (poçt, teleqraf, stasionar telefonlar, internet, e-poçt); istirahət obyektləri (əyləncə mərkəzləri, diskotekalar, hobbil klublari və s.).

4) institusional infrastruktura aşağıdakılar daxildir: hüquqi şəxslər (hüquq firmaları, arbitraj məhkəmələri, hüquqi məsləhət, notariat, prokurorluq, qeydiyyat palatası, ümumi yurisdiksiya məhkəmələri); idarəetmə qurumları (VVAK, arxivlər, ərazi idarəetmə orqanları, miqrasiya xidmətləri);

5) informasiya infrastrukturu: marketinq mərkəzləri, yarmarkalar, sərgilər, müxtəlif reklam agentlikləri, məlumatların emalı mərkəzləri, İnternet, hava stansiyaları;

6) innovasiya infrastrukturu: elmi-tədqiqat institutları, riskli müəssisələr, konstruktor büroları, layihə təşkilatları, Elmlər Akademiyası, universitetlər, ərazi innovasiya mərkəzləri,;

7) ekoloji infrastruktur: təbiəti mühafizə cəmiyyətləri, təmizləyici qurğular, sanitariya-epidemioloji nəzarət,;

8) xarici iqtisadi infrastruktur: mədəniyyət, informasiya, viza və qeydiyyat şöbəsi, xarici təlim mərkəzləri, xarici ticarət təşkilatları, müxtəlif ölkələrin konsulluqları, səfirlikləri, nümayəndəlikləri, gömrük.

Bir qrup iqtisadçı bazar infrastrukturunu funksiyalarının xüsusiyyətlərinə görə təsnif edir. Onların belə düşünülər ki, bazar infrastrukturunu bir tərəfdən bazar iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsinin rəvan fəaliyyətini, digər tərəfdən malların hərəkətini və pul vəsaitlərinin hərəkətini tənzimləyir. Həmçinin, onlar fikrincə, hər hansı sosial-iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olan bazar infrastrukturunu məhz bu sistemə daxil olan obyekt və subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin edən elementlər məcmusudur. Bazar infrastrukturunu müxtəlif təsərrüfat subyektlərini birləşdirən “xüsusi altsistem” kimi nəzərə alaraq, əslində onu bir-biri ilə üzvi şəkildə inteqrasiya olunmuş azad bazarlar kompleksi kimi qəbul etməirlər. Bundan əlavə, bazar infrastrukturunun spesifik funksiyaları kimi təqdim olunan funksiyalar digər infrastrukturlardan heç bir fərqi yoxdur. Buna görə də, fikrimizcə, funksional nöqteyi-nəzərdən bazar infrastrukturunun maddi, texnoloji, təşkilati, informasiya, maliyyə və hüquqi xarakter daşıyan müstəqil bazarların fəaliyyət göstərməsi mexanizmlərinin məcmusu kimi dərk edilməsi dərin məna kəsb edir. elmi əsas. Bazar infrastrukturunu öz funksionallığını artırmaq vasitəsi ilə iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi öz növbəsində təsərrüfat funksiyalarının yerinə yetirilməsi və ilk növbədə resursların optimal şəkildə toplanması və onlardan təsərrüfat məhsullarının istehsalı üçün imkan və şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, biznesin fəaliyyət göstərdiyi institusional mühit; İri müəssisələrin institusional mühitindən fərqli olaraq, o, dövlət tərəfindən yaradılan və xüsusi fəaliyyət şəraitinə görə kiçik müəssisələrin də qarşılıqlı əlaqədə olması lazım olan biznesin dəstəklənməsi infrastrukturunu kimi elementi ehtiva edir. Sahibkarlığa dəstək infrastrukturunu:

- sahibkarlığa dəstək mərkəzləri;
- biznes inkubatorları;
- sahibkarlığa maliyyə dəstəyi fondu;

- elm və texnologiya parkları;
- qarşılıqlı borc verən cəmiyyətlər;
- qeyri-yaşayış sahələrinin məqsədli fondu;
- kiçik biznes ittifaqları;
- ticarət və sənaye palataları.

Beləliklə, biznes infrastrukturunu azad, lakin bir-biri ilə əlaqəli bazarların, habelə bu sektorlar arasında işgüzar münasibətlərin inkişafı və formalaşmasında fəaliyyət göstərən, iqtisadi resursların və xidmətlərin istehsal, mübadilə və istehlakçı arasında rahat hərəkətini təmin edən təşkilati-hüquqi formaların məcmusudur. Başqa cür desək, biznes infrastrukturunu onun daxilində qarşılıqlı fəaliyyət göstərən 15 sərbəst bazardan, habelə bu bazarların funksional və təşkilati-hüquqi fəallığının davamlı və davamlı artmasında iştirak edən idarəetmə strukturlarından ibarətdir (Alon, T. M., Doepke, M., Olmstead-Rumsey, J., & Tertilt, M., 2020: p.49).

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları informasiya əsrində sosial-iqtisadi inkişafın ən mühüm səbəbidir. İctimai sferada insanların qurumlarla və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi əsasən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə virtual mühitdə həyata keçirilir. İqtisadi sahədə məhsuldarlıq və səmərəlilik informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə artırılır; əlavə dəyərli mal və xidmətlərin artması; innovasiya əmtəə və xidmətlərin istehsalı və paylanması baş verir. (EUROFOUND, 2019: p.27).

Regionun sosial-iqtisadi mühitinin həyat qabiliyyəti və etibarlılığı sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. O, regional təsərrüfat kompleksinin, onun altsistemlərinin tərkib hissəsi kimi formalaşır və fəaliyyət göstərir. Öz növbəsində, regional təsərrüfat kompleksi özünü təkrar istehsal sistemi kimi ictimai təkrar istehsal prosesində daxili və xarici sistemlər və altsistemlər arasında şaquli və üfüqi istiqamətdə qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadiyyatın çoxlu sektorlarından və yarım sahələrindən ibarətdir.

Regional iqtisadiyyat ayrı bir ərazidə yerləşən bir-biri ilə əlaqəli sənaye sahələrinin mürəkkəb kompleksidir və ayrıca sosial-iqtisadi münasibətlər sistemini

təşkil edir. Regionun iqtisadiyyatı mürəkkəb və mürəkkəb şaxələndirilmiş iqtisadiyyatdır, bunun üçün bu və ya digər dərəcədə bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafının demək olar ki, bütün problemlərini həll etmək lazımdır.

Bu münasibətlər təkcə iqtisadi ərazi daxilində istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakı deyil, həm də sahələrarası və regionlararası iqtisadi əlaqələri əhatə edir.

Bu şəraitdə ictimai istehsalın təşkilinin əsas forması ictimai istehsalın müstəqil həlqəsi kimi istehsal infrastrukturudur. Rayonun infrastrukturunu istehsalın səmərəliliyini və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldən güclü amilə çevrilir. Bazar infrastrukturunun statistik problemi həmişə böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, iqtisadi və statistik ədəbiyyatda zəif işıqlandırılmışdır.

İnfrastrukturun iqtisadi mahiyyətinin tədqiqinin başlanğıc nöqtəsi bilavasitə istehsal prosesindən ayrı olan və istehsal infrastrukturunu kompleksini təşkil edən funksiyaları fərqləndirən ümumi istehsalın şəraitinin yaradılması üzrə fəaliyyətlərin təhlilindən ibarətdir.

İnfrastruktur kompleksi nəqliyyat, rabitə, maddi-texniki təchizat və təchizat kimi sənaye sahələrinə əsaslanır. İstehsalın ümumi şəraitinin yaradılması fəaliyyəti müxtəlifdir, lakin o, istehsala xidmət göstərməsi ilə vahid bir bütövlükdə birləşir.

Qeyd edək ki, istehsal vasitələrinə texniki qulluq, təmir işlərini həyata keçirən, istehsalat xidmətlərinin də göstərildiyi sənaye və müəssisələr infraqurkтура aid edilmir, çünki onların funksional məqsədi müxtəlif növ istehsal vasitələrinin dəyərini bərpa etmək, və xidmət istehsalına deyil.

Sənaye infrastrukturunun fəaliyyəti əvvəllər yaradılmış maddi nemətlərə, elektrik enerjisinə, materiyanın mövcud olma yolları olan informasiyaya yönəldilmişdir. İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, istehsal fəaliyyətinin ümumi şəraitinin təmin edilməsindən ibarət olan infrastrukturun funksional təyinatı istehsalın maddi-texniki bazası, obyektlər kompleksi olan mürəkkəb konqlomeratda ayrılmasının qanuniliyini müəyyən edir (Sarıgül, H., 2014: s. 41-62). Məhz infrastruktur obyektlərinin yerinə yetirdiyi funksiyaların ümumiliyi onu xalq təsərrüfatında təsərrüfat dövriyyəsinə, məhsulların istehsal mərhələsindən istehlak mərhələsinə

qədər bütün hərəkət formalarına xidmət etmək üçün nəzərdə tutulmuş iqtisadiyyatın spesifik alt sistemi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Ona görə də infrastrukturun əsas komponenti dövriyyə sferasının sənaye sahələrinin maddi-texniki tikintisi kimi tanınmalıdır.

Bazar infrastrukturunu kompleksinin statistik təhlili zamanı ondan çıxış etmək lazımdır ki, müasir mənada regional təkrar istehsal prosesi regiondaxili və regionlararası münasibətlərin (maddi, texniki, maliyyə, kredit, əmək və məlumat), onun mərhələlərinin ardıcıl sistemini təmin edir: istehsal, paylama, yenidən bölüşdürmə və istifadə. Beləliklə, regionun bazar infrastrukturunu təkrar istehsal prosesinin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan iqtisadi mühiti formalaşdırır.

Müəssisə səviyyəsində istehsal proseslərinin regionda təkrar istehsal prosesi ilə inteqrasiyası regiondaxili əlaqələrlə təmin edilir. Təkrar istehsal dövrünün fazalarının dəyişməsi nəticəsində rayonun ümumi iqtisadi sistemi formalaşır. Eyni zamanda, maddi-maddi əlaqələr əsas və dövriyyə kapitalının təkrar istehsalı proseslərində vasitəçilik edir; maliyyə-kredit münasibətləri maddi və material hərəkətlərinin pul ekvivalentinin hərəkətini, habelə məhsuldar yığımın maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasını qabaqcadan müəyyən edir; əmək münasibətləri işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı prosesini təmin edir.

Regional təkrar istehsal prosesinin zəruri tərkib hissəsi olan regionlararası və beynəlxalq əlaqələr regiondaxili əlaqələrlə yanaşı, onun ölkə iqtisadiyyatı və dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Bu əlaqələr regionların milli ehtiyatların formalaşmasında, ölkənin ÜDM-nin istehsalında iştirak dərəcəsini əks etdirir və regionlararası və beynəlxalq mübadilə yolu ilə regionun resurslarının formalaşmasına təsir göstərir. Beləliklə, hər bir rayonun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi onun iqtisadiyyatında baş verən şaquli (daxili) və üfüqi (regionlararası və beynəlxalq) münasibətlər sisteminin təsirinin nəticələrindən asılıdır.

Şaquli əlaqələr ölkənin inkişafının tarixi mərhələsinin xüsusiyyətlərindən və idarəetmə qərarlarının rayonlaşdırılması səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Şaquli keçidlər üfüqi keçidlərə uyğun olduqda ən təsirli olur. Bununla əlaqədar olaraq,

sənaye problemlərini həll edərkən müəssisələr regional infrastrukturun və balanslaşdırılmış infrastruktur bazasının xidmətlərindən kompleks və ən səmərəli istifadədə obyektiv maraqlıdırlar.

İnfrastruktur kompleksi tərəfindən təmin edilən əsas istehsal sahələrinə rəasional şəkildə təşkil edilmiş, ixtisaslaşdırılmış və mərkəzləşdirilmiş şəkildə xidmət göstərilməsi sənaye və digər müəssisələri bəzi böyük məsrəflərdən azad edir, vəsaitlərin dövriyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa, məşğul olan kadrların sayını azaltmağa, maddi ehtiyatlardan daha səmərəli və səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Yüksək inkişaf etmiş bazar istehsal infrastrukturunu xammal, yarımfabrikat və yanacaq ehtiyatlarının azalmasına, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin qorunmasına və əmək resurslarının hərəkətliliyinin artmasına kömək edir.

İnfrastruktur xidmətlərinin səviyyəsi həm idarəetmə orqanları, həm də özəl biznes tərəfindən həmişə regional inkişafın həlledici amillərindən biri kimi nəzərə alınıb. Əksər kapitalist ölkələrində hazırlanmış regional siyasət proqramları mahiyyət etibarilə sənaye cəhətdən geridə qalmış əraziləri infrastruktur strukturları ilə təchiz etmək planları idi.

Regional təkrar istehsal prosesində istehsal mərhələsinin dominant rolu ilə əlaqədar olaraq, əmtəə və xidmətlərin istehsalının inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılmasında bazar infrastrukturunun müvafiq əhəmiyyəti vardır. Ticarət və vasitəçilik infrastrukturunu müəssisələri xammal, material, avadanlıq və digər mal və xidmətlərlə təmin etməli, istehsal olunan məhsulların dövriyyə sferasının müxtəlif kanalları ilə satışını təşkil etməlidir. Maliyyə-kredit, informasiya və iqtisadi-hüquqi infrastrukturun funksiyasına müəssisələrə maliyyə, informasiya və hüquq xidmətlərinin göstərilməsi daxildir.

Bölgənin bazar infrastrukturunun yüksək səmərəli fəaliyyətinin yaradılması və saxlanması böyük maddi, maliyyə və əmək xərcləri ilə bağlıdır. Bu baxımdan infrastrukturun vəziyyətinin, inkişafının və istifadəsinin daimi statistik təhlili tələb olunur. Statistik metodlardan istifadə etməklə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində

infrastrukturun maddi-texniki və əmək potensialı elementlərinin mövcudluğunu izləmək, onun maya dəyərini və texniki vəziyyətini qiymətləndirmək, inkişaf tendensiyalarını və struktur dəyişikliklərini qeyd etmək, infrastrukturun təsirini ölçmək lazımdır. Eyni zamanda, regionun bazar infrastrukturunun harada başlayıb, harada bitdiyini müəyyən etmək vacibdir.

Bölgənin bazar infrastrukturunu onun iqtisadiyyatının çox mürəkkəb kateqoriyasıdır; onun təmsili üçün məhdudlaşdırıcı və genişləndirilmiş iki yanaşmadan istifadə etmək mümkündür. Birinci halda rayonun infrastrukturunu regionda bazarda mal və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən yarım sahələrin, müəssisə, idarə və təşkilatların bölmələrinin məcmusu kimi nəzərdən keçirmək olar. İkinci halda, bazar infrastrukturunu regionda bütün bazarlar sisteminin davamlı inkişafını təmin edən iqtisadi sistem kimi müəyyən edilir. Bu halda, regionun bazar infrastrukturunu, bir tərəfdən, birinci yanaşmada müzakirə edilən maddi və maddi məzmununda onun iqtisadi potensialını, digər tərəfdən isə, iqtisadi potensialı özündə birləşdirən iqtisadi münasibətlər kompleksini əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar infrastrukturunu iqtisadiyyatda əmtəə dövriyyəsi proseslərinin səmərəliliyini artırmaqla və sahibkarlıq subyektlərinə bir sıra bazar xidmətləri göstərməklə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına mühüm töhfə verir. Rayonun bazar infrastrukturunun vəziyyəti onun inkişafının bütün mərhələlərində regionun məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Ümumilikdə infrastrukturun, xüsusən də rayonun bazar infrastrukturunun statistikasının öyrənilməsinin predmeti rayon iqtisadiyyatının sənaye və sahələrinin əsas təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən köməkçi ixtisaslaşdırılmış və xidmət bölmələrinin və vasitələrinin xarakterik xüsusiyyətləridir.

İstehsal infrastrukturuna istehsal bölmələrinə daxil olmayan, təşkilati cəhətdən onlardan ayrı və istehsalın özünə xidmət edən bütün sənaye sahələri və ya iqtisadi cəhətdən müstəqil əlaqələr daxildir.

Məhsuldar qüvvələr artdıqca istehsal infrastrukturunun rolu durmadan artır. Nəinki ayrı-ayrı ölkələr daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda inkişaf edən əsaslı yeni nəqliyyat və rabitə növləri yaranır.

İnfrastruktur istehsalın daha da intensivləşdirilməsi, cəmiyyətin artan maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi və insan amilinin fəallaşması ilə bağlı sosial problemlərin həlli üçün zəruri ilkin şərtidir. Ayrı-ayrı ölkələrin infrastrukturunun bir-biri ilə əlaqəli elementlərinin əlaqələndirilmiş inkişafı və təkmilləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, beləliklə, beynəlxalq əməkdaşlığın maddi infrastrukturunu milli infrastruktur elementlərinin məcmusu kimi formalaşır. Beynəlxalq sənaye infrastrukturunu - xarici iqtisadi fəaliyyətə və beynəlxalq rabitəyə xidmət edən nəqliyyat sistemlərinin, informasiya-kommunikasiya sistemlərinin və ətraf mühitin mühafizəsini, meteoroloji xidmətlərdən operativ məlumat mübadiləsini, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni təmin edən çoxlu sayda obyekt və strukturların milli elementlərinin məcmusudur. Ölkələrin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi həmçinin inkişafı qarşılıqlı əmək bölgüsünün dərinləşməsinə və iqtisadi beynəlxalq qarşılıqlı faydalı əlaqələrin genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Regional infrastruktur dedikdə, müəyyən məhdud ərazidə yerləşən və qeyri-istehsal sahəsinin maddi istehsal müəssisələrini, təşkilat və idarələrini, habelə bu ərazinin əhalisini məhsulların daşınması və saxlanması xidmətləri ilə təmin edən obyektlər nəzərdə tutulur. Regional infraquruktura həm magistral, həm də yerli infraquruktur obyektləri daxildir. Eyni zamanda, o, mühüm regional yaradan amil olaraq qalaraq, iqtisadi regionlararası əlaqələr sisteminin elementi olaraq qalır. Bu ikilik əsasən müəyyən bir ərazidə yerləşən infraquruktur obyektlərinin funksiyasının xarakterini və yerinə yetirdiyi işlərin həcmi, onun inkişafında iştirak dərəcəsi və infraquruktur xidmətlərinin istehlakçıları ilə iqtisadi əlaqələrini müəyyən edir.

Bazar infraqurukturunun inkişafı, eləcə də bütün iqtisadiyyatın infraqurukturunun inkişafı iqtisadiyyatda əmtəə dövriyyəsi proseslərinin səmərəliliyini artırmaqla cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına mühüm töhfə verir. Bölgənin bazar infraqurukturunun vəziyyəti onun inkişafının bütün

mərhələlərində cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Bir çox bölgələrdə bazar infrastrukturunun kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsi regional bazarların aşağı işgüzar fəallığının səbəbidir. İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsi texniki cəhətdən təchiz edilmiş ticarət və anbar komplekslərinin, informasiya şəbəkələrinin, mütərəqqi maliyyə-kredit hesablaşma vasitələrinin və s. mövcudluğunu nəzərdə tutur. (Отчетные данные Статистического агентства Согдийской области, 2015 : с.160).

Bölgənin bazar infrastrukturunun iqtisadi mahiyyətinin və əhəmiyyətinin nəzərə alınması onun tədqiqində regional statistikanın əsas vəzifələrini müəyyən etməyə imkan verir:

- regionun bazar infrastrukturunun statistik tədqiqi metodologiyasının işlənilib hazırlanması, infrastruktur statistikasını obyektinin və subyektinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi, regional bazar infrastrukturunun statistik göstəricilərinin (metrlərinin) elmi əsaslandırılmış sisteminin tərtibi, informasiya mənbələrinin yaradılması və göstəricilərin hesablanması alqoritmlərinin işlənilib hazırlanması, bu sistemin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi;

- infrastruktura ehtiyacı olan müəssisə və təşkilatların sayı, o cümlədən rayonda yardımçı və xidməti bölmələrin və infrastruktur obyektlərinin mövcudluğu və vəziyyəti haqqında məlumatların toplanması, bu məlumatların təhlil və proqnozlaşdırılması üçün müvafiq qaydada emal edilməsi;

- regionun bazar infrastrukturunun tipologiyasının və təşkilinin öyrənilməsi, infrastrukturun inkişafına tələbatları müəyyən edən şərait və amillərin səciyyələndirilməsi, regionun infrastrukturunun əsas növləri və elementlərinə olan tələbatın proqnozlaşdırılması;

- regional bazarların infrastrukturunun qiymətləndirilməsi və təhlili, mövcudluğu, strukturu və istehsal, texniki və əmək potensialının dinamikası: əmtəə və xidmətlər bazarı, maliyyə və pul bazarı, xarici iqtisadi bazar, əmək bazarı, informasiya bazarı və s.;

- regionun bazar infrastrukturunun elementlər və məkan üzrə müəssisə və təşkilatlarla təminatının qiymətləndirilməsi, təhlili və proqnozlaşdırılması;
- regionlarda bazar infrastrukturunu müəssisələrinin ərazi bölgüsü və onun regional iqtisadiyyatın sahələrinin inkişafına təsirinin təhlili;
- regionun bazar infrastrukturundan istifadənin səmərəliliyi göstəricilərinin hesablanması və təhlili, regional statistikanın statistik və riyazi modellərindən istifadə etməklə bazar infrastrukturunun potensialından istifadənin səmərəliliyinə və səmərəliliyinə təsir edən amillərin tədqiqi;
- rayon əhalisinin sosial infrastrukturla təminatının qiymətləndirilməsi və təhlili;
- bir tərəfdən əsas istehsal və istehsal infrastrukturunu arasındakı nisbətlərin təhlili; əhalinin həyat səviyyəsi və sosial infrastruktur, digər tərəfdən.

Belə təhlil infrastruktur xidmətlərinə ehtiyacı olan malların istehsalının həcmində artım templərini və ixtisaslaşdırılmış anbarların, soyuducuların, daşıma güclərinin və s. tutumlarının artım templərini müqayisə etməklə həyata keçirilir. Əsas istehsalla istehsal infrastrukturunu arasındakı nisbətlər aşağıdakı növdə olan nisbətlər və avans əmsalları şəklində ifadə olunur: əsas sənaye sahələrinin məhsullarının artımı ilə növlər üzrə infrastruktur xidmətlərinin həcmi, kapital qoyuluşlarının artımı arasındakı nisbət (World Health Organization, 2020: p.15).

Bölgənin bazar infrastrukturunun statistikasının sadalanan vəzifələrini həll etmək üçün, ilk növbədə, bazar infrastrukturunun növlərinin, növlərinin və formalarının təsnifatını əhatə edən keyfiyyət təhlilinə əsaslanan müvafiq göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

1.3. Qiymətləndirmə bazarı biznes infrastrukturunu kimi

Hazırda qiymətləndirmə fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, bir tərəfdən, qiymətləndirmə fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sistemi, digər tərəfdən, qiymətləndirmə xidmətlərinin keyfiyyətinin könüllü sertifikatlaşdırılması sistemi, müxtəlif ictimai qiymətləndirmə standartları təsir göstərir.

Qiymətləndirmə fəaliyyətinin ictimai təşkilatlar, birliklər tərəfindən tənzimlənməsi sistemi, təhsil təminatı və s. əlbəttə ki, könüllüdür, lakin qiymətləndirmə işinin keyfiyyətinə kifayət qədər böyük təsir göstərir.

Qiymətləndirmə fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas mexanizmləri bunlardır:

- Qiymətləndiricilərin lisenziyalaşdırılması; (hazırda lisenziya ləğv edilib)
- Qiymətləndirmə fəaliyyəti sahəsində mütəxəssislərin sertifikatlaşdırılması; qiymətləndirmə fəaliyyəti üçün standartlar və qaydalar sistemi;
- Qiymətləndirmə fəaliyyəti sahəsində mütəxəssislərin yenidən hazırlanması üzrə təlim proqramlarının təsdiq edilməsi;
- Xidmətlərin sertifikatlaşdırılması;
- Qiymətləndiricilərin mülki məsuliyyətinin sığortası.

Qiymətləndirmə fəaliyyəti subyektləri tərəfindən istifadəsi məcburi olan qiymətləndirmə standartları qanunvericiliyə uyğun olaraq hökumət tərəfindən hazırlanır və təsdiq edilir.

Qiymətləndirmə fəaliyyətinin özünütənzimləməsi məqsədilə qiymətləndiricilər assosiasiyalarda, ittifaqlarda və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarında birləşmək hüququna malikdirlər. Buna görə də, dövlət tənzimlənməsi ilə yanaşı, qiymətləndirmə fəaliyyəti qiymətləndiricilərin belə özünütənzimləmə təşkilatları tərəfindən tənzimlənir və bu cür özünütənzimləmə təşkilatlarının üzvlərinə şamil edilir.

Özünütənzimləyən qiymətləndirmə təşkilatları aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirə bilər:

- Qiymətləndiricilərin maraqlarını qorumaq;
- Qiymətləndiricilərin peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yardım etmək;
- Qiymətləndiricilərin peşəkar hazırlığı üçün təhsil proqramlarının hazırlanmasına kömək etmək;
- Öz qiymətləndirmə standartlarını inkişaf etdirin;

- Qiymətləndirmə fəaliyyətinin təcəssümü xüsusiyyətlərinə öz nəzarət sistemlərini inkişaf etdirmək və saxlamaq.

Təşkilati aspektlərin və qiymətləndirmə standartlarının adekvatlığı bugünkü global biznesdə müxtəlif daşınmaz əmlak bazarlarında fəaliyyət göstərən peşəkar qiymətləndiricilərin çox ehtiyac duyduğu anlayışı və qarşılıqlı tanınmasını təmin edir.

Qeyd edək ki, Qərbi demokratiyası ölkələrində qiymətləndirmə fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi dövlət qanunu nadir haldır. Əksər ölkələrdə daşınmaz əmlakın tənzimlənməsinin əsas məsələləri mülki və torpaq məcəllələrində, vergi qanunlarında cəmləşmişdir.

Standartların tələbləri qiymətləndirmə obyektinin dəyərinin növü, qiymətləndirməyə yanaşmalar və qiymətləndirmə üsulları müəyyən edilərkən, habelə qiymətləndirmə aparılarkən qiymətləndirmə fəaliyyəti subyektləri tərəfindən tətbiqi üçün məcburidir.

Standartların tələblərinə uyğun olaraq, qiymətləndirmə haqqında hesabat tərtib edilərkən qiymətləndirici sübut əhəmiyyəti olan məlumatları ehtiva edən sənəd kimi qiymətləndirmə hesabatının etibarlılığını təmin edən məlumatlardan istifadə etməlidir.

Qiymətləndirmə standartında qiymətləndirmə obyektinin əsas dəyər növlərinin, qiymətləndirməyə yanaşmaların və qiymətləndirmə üsullarının tərfi verilmişdir. Standart qiymətləndirmə obyektinin bazar dəyərini müəyyən etməklə yanaşı, dəyər növlərinin də tərifini verir (Işık, İ., 2011: s.14). Bu növlərə aşağıdakılar daxildir:

- Məhsulların məhdud bazarı ilə qiymətləndirmə predmetinin qiyməti;
- qiymətləndirilən obyektin əvəzetmə qiyməti;
- Qiymətləndirmə obyektinin təkrar istehsalı qiyməti;
- Mövcud istifadədə qiymətləndirmə obyektinin qiyməti;
- Qiymətləndirmə obyektinin investisiya qiyməti;
- Vergi məqsədləri üçün qiymətləndirmə obyektinin qiyməti;

- Qiymətləndirmə obyektinin ləğvətmə qiyməti;
- Qiymətləndirmə obyektinin istifadə qiyməti;
- Qiymətləndirmə obyektinin xüsusi qiyməti.

Standartların tələblərinə uyğun olaraq, qiymətləndirici qiymətləndirmə apararkən bu yanaşmalardan istifadə etməlidir. Bu halda, qiymətləndirici başqalarının köməyi olmadan standartda qiymətləndirmə obyektinin dəyərinin hesablanması metodu kimi müəyyən edilmiş yanaşmaların hər biri çərçivəsində konkret qiymətləndirmə üsullarını müəyyən etmək hüququna malikdir.

Qiymətləndirici, nəticələrin qiymətləndirilməsinə yanaşmaların hər biri çərçivəsində əldə edilmiş nəticələr əsasında qiymətləndirmə obyektinin dəyərinin ümumi dəyərini təsvir edir, Standartların tələblərinə uyğun olaraq, qiymətləndirmə obyektinin ümumi dəyəri qiymətləndirmə müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, vahid dəyər kimi rüblə ifadə edilməlidir.

Qiymətləndirmə obyektinin qiymətləndirilməsi qiymətləndirici tərəfindən qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qiymətləndiricinin müstəqilliyinə dair tələblər yerinə yetirildikdə həyata keçirilə bilər.

Göstərilən tələbə cavab vermədikdə, qiymətləndirici bu barədə sifarişçiyə məlumat verməli və qiymətləndirmə müqaviləsi bağlamaqdan çəkinməlidir. Belə məlumatların verilməsi faktı qiymətləndirmə müqaviləsində qeyd olunur. Hərfi mənada özünütənzimləmə fərdin (iqtisadi agentin) heç bir kənar məcburiyyət olmadan özünə qarşı müəyyən məhdudiyyətlər qoymasıdır.

Qiymətləndiricilərin özünütənzimləyən təşkilatı qiymətləndirmə fəaliyyətini tənzimləmək və nəzarət etmək məqsədi ilə yaradılmış, özünütənzimləyən qiymətləndirici təşkilatlarının vahid dövlət reyestrinə daxil edilmiş və üzvlük şərtləri ilə qiymətləndiriciləri birləşdirən qeyri-kommersiya təşkilatıdır.

Qiymətləndiricilərin özünütənzimləmə təşkilatının funksiyaları bunlardır:

- qiymətləndirmə fəaliyyəti üçün standartların və qaydaların, işgüzar və peşə etikasını qaydalarının işlənilməsi və hazırlanması və təsdiq edilməsi;

- qiymətləndiricilərin özünütənzimləmə təşkilatının üzvlərinə qəbul, habelə üzvlüyünə qəbul və xaric edilmə qaydaları və şərtlərinin işlənilib hazırlanması və təsdiq edilməsi;

- üzvlərinin maraqlarını təmsil etmək, habelə üzvlərinin hamısının və ya bir hissəsinin hüquqlarını və qanuni mənafələrini pozan aktlara məhkəmədə etiraz etmək.

Qiymətləndiricilərin Özünü Tənzimləmə Təşkilatı qiymətləndiricilər qarşısında aşağıdakı öhdəliklərə malikdir:

- qiymətləndiricilərin özünütənzimləmə təşkilatının üzvləri tərəfindən qanunvericiliyin tələblərinə, qiymətləndirmə standartlarına, qiymətləndirmə fəaliyyəti standartlarına və qaydalarına, habelə işgüzar və peşə etikası qaydalarına riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək;

- intizam tənbehi tədbirlərinin tətbiqi (özünü tənzimləyən təşkilatın üzvlüyündən çıxarılan qədər);

- qiymətləndiricilərin peşə hazırlığının təşkili;

- üzvlərinin informasiya və metodiki təminatının təşkili.

Qiymətləndiricilərin özünütənzimləmə təşkilatı, qiymətləndiricilərin özünütənzimləmə təşkilatının rəsmi internet saytında təşkilatın özü haqqında məlumatları, o cümlədən üzvlərinin reyestrini yerləşdirməyə borcludur. Qanunun müddəalarına əsasən, qiymətləndiricilərin özünütənzimləmə təşkilatının üzvlərinin reyestrində olan məlumatlar qiymətləndiricilərin özünütənzimləmə təşkilatının daxili sənədləri ilə müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşların və hüquqi şəxslərin müraciəti əsasında verilir.

Belə məlumatların verilməsi müddəti müvafiq sorğunun alındığı tarixdən yeddi gündən çox ola bilməz. Qiymətləndiricinin özünütənzimləmə təşkilatına mənsubiyyəti haqqında məlumat qiymətləndirmə müqaviləsində göstərilməlidir.

Qiymətləndirmə obyektinin bazar dəyərindən başqa dəyər növləri:

- məhdud bazarı olan qiymətləndirmə obyektinin dəyəri - bazarda sərbəst satılan malların satışı üçün zəruri olan xərclərlə müqayisədə açıq bazarda satışı mümkün olmayan və ya əlavə xərclər tələb edən qiymətləndirilən obyektin dəyəri;

- qiymətləndirilən obyektin bərpa dəyəri - qiymətləndirmə obyektinin köhnəlməsi nəzərə alınmaqla, qiymətləndirmə tarixinə mövcud olan bazar qiymətləri ilə qiymətləndirmə obyektinə oxşar obyektin yaradılması xərclərinin cəmi. Bu dəyər növü sığorta sənayesində geniş istifadə olunur;

- qiymətləndirilən obyektin təkrar istehsalının dəyəri - qiymətləndirmənin amortizasiyası nəzərə alınmaqla, eyni materiallardan və texnologiyalardan istifadə etməklə qiymətləndirmə obyektini ilə eyni obyektin yaradılması üçün qiymətləndirmənin aparıldığı tarixdə mövcud olan bazar qiymətlərindəki xərclərin məcmusu; obyekt. Bu zaman obyektin köhnəlməsi və qiymətləndirilən obyektin memarlıq həllərindəki eyni çatışmazlıqlar təkrarlanır. Yalnız fiziki aşınma nəzərə alınmır;

- qiymətləndirmə obyektinin mövcud istifadədə olan dəyəri - mövcud şərtlər və istifadə məqsədləri əsasında müəyyən edilən qiymətləndirmə obyektinin dəyəri;

- qiymətləndirmə obyektinin investisiya dəyəri - müəyyən edilmiş investisiya məqsədləri üçün konkret şəxs üçün onun rentabelliyi əsasında müəyyən edilən qiymətləndirmə obyektinin dəyəri. Investisiya dəyəri fərdi investisiya tələbləri əsasında müəyyən edilir. Biznesə sərmayə qoyan tipik investor, qoyulmuş kapitalın gəliri ilə yanaşı, qoyulmuş kapitaldan da gəlir əldə etməyə çalışır. Buna görə də, investisiya dəyərinin hesablanması bu investorun gözlənilən gəlirinə və onların kapitallaşmasının xüsusi dərəcəsinə əsaslanır.

- vergitutma məqsədləri üçün qiymətləndirmə obyektinin dəyəri - qiymətləndirmə obyektinin vergitutma bazasının hesablanması üçün müəyyən edilmiş və normativ hüquqi aktların müddəalarına uyğun olaraq hesablanmış dəyəri (inventar dəyəri daxil olmaqla);

- qiymətləndirmənin ləğvetmə dəyəri - qiymətləndirmə obyektini oxşar obyektlərin adi məruz qalma müddətindən daha qısa müddət ərzində

özgəninkiləşdirilməlidir, qiymətləndirmə obyektinin dəyəri. Maksimum qiyməti əldə etmək üçün kifayət qədər müddətə nizamlı ləğvetmə aparılır. Məcburi ləğvetmə aktivlərin mümkün qədər tez satılması deməkdir. Təbii ki, daha aşağı qiymət verir. İstənilən ləğvetmə üçün ləğvetmə xərcləri nəzərə alınır. Qərb təcrübəsi göstərir ki, bütövlükdə firmanın ləğvetmə dəyəri onun aktivlərinin satışından əldə edilən gəlirin məbləğindən azdır;

- qiymətləndirilən obyektin istifadə dəyəri - qiymətləndirilən obyektin xaric edilməsi xərcləri nəzərə alınmaqla, onun daxil etdiyi materialların bazar dəyərində bərabər olan dəyəri;

- qiymətləndirmə obyektinin xüsusi dəyəri - bazar anlayışına daxil olmayan qiymətləndirmə müqaviləsində və ya normativ hüquqi aktda hansı şərtlərin nəzərdə tutulduğunu müəyyən etmək üçün dəyər və ya bu qiymətləndirmə standartlarında göstərilən digər dəyər.

Qiymətləndirmə bazarındakı əsas problemlər, onlar iki əsas nöqtəyə qədər qaynayır.

Birincisi, ortaya çıxan pis qiymət tətbiqidir. Bəzi qiymətləndiricilərin aşağı ixtisas səviyyəsi onların xidmətləri üçün aşağı qiymətə səbəb olur. Və bir çox sifarişlər qiymətin yeganə meyar olduğu tenderlər vasitəsilə qiymətləndiricilər tərəfindən qəbul edildiyi üçün belə açıq-aşkar dempinq cəmiyyətin qalan hissəsinin pul qazanmasına mane olur.

İkinci problem odur ki, bəzi oyunçular xidmət müştəriləri ilə sövdələşərək obyektin dəyəri haqqında açıq şəkildə həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar verirlər. Bu isə peşənin nüfuzunu aşağı salır. Təcrübə göstərir ki, yalnız bazar iştirakçılarının özləri vəziyyətə təsir etmək iqtidarındadırlar.

Qiymətləndirmə işlərinin planlaşdırılması üçün minimum standartların işlənilib hazırlanması kimi üsullarla bazarın maarifləndirilməsi prosesinə başlamaq daha məntiqlidir. İqtisadi böhran bütün qiymətləndirmə xidmətləri bazarına mənfi təsir göstərmişdir.

Bankların borcalanlara tələbləri və kreditləşmə şərtlərini sərtləşdirməsi regional qiymətləndiricilərin gəlir strukturunda mühüm yer tutan girov qoyulmuş əmlakın qiymətləndirilməsi ilə bağlı seqmentin kəskin azalmasına səbəb olub. İnvestisiya layihələrinin və biznesin qiymətləndirilməsinə ehtiyac azalıb. Eyni zamanda, müflisləşmə hallarının sayının artması müflisləşmə ilə məşğul olan mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirmələrə ehtiyacın artmasına səbəb olmuşdur. Böhranın nəticələri regionların iqtisadi vəziyyətinə qeyri-bərabər təsir göstərmişdir.

II FƏSİL. COVID - 19 PANDEMİYASI VƏ ONUN BİZNES İNFRASTRUKTURUNA VURDUĞU ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Pandemiyanın kiçik sahibkarlıq subyektlərinə təsiri

Dünyanın bir çox ölkəsi Covid-19 infeksiyasının təsirini azaltmaq üçün misli görünməmiş bir sıra nəzarət tədbirləri həyata keçirib. Bu, səhiyyə sistemlərinin çökməsinin qarşısını almaq və nəticədə ölümlərin sayını azaltmaq üçündür. Mühafizə və təsirin azaldılması strategiyalarının vaxtı, xarakteri və dərəcəsi dünya ölkələri arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Yoluxmuş şəxsin digər insanlarla təmasını aşkar etmək və izləmək üçün ilkin söylərdən tutmuş milli sosial və iqtisadi məhdudiyyətlərə qədər ciddi sosial uzaqlaşdırma tədbirləri görülüb.

Öz ərazisində Covid-19-un erkən yayılması səbəbindən Çin fevralın əvvəlində sərt məhdudlaşdırma tədbirləri tətbiq edən ilk ölkə oldu. Aprelin əvvəlində oxşar tədbirlər digər ölkələrdə də həyata keçirilib, lakin tətbiq edilən məhdudiyyətlərin vaxtı və dərəcəsində müəyyən fərqlər var idi. Bu tədbirlərə sərhədlər daxilində və kənarında hərəkətliliyin məhdudlaşdırılması və məktəblərin bağlanması, qeyri-vacib müəssisələrin bağlanması və ictimai toplantıların ölçüsünün məhdudlaşdırılması kimi sosial uzaqlaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi daxildir.

İkinci dalğa ilə Covid-19 indi dünya miqyasında ümumi əhali və səhiyyə işçiləri üçün klinik təhlükəyə çevrildi. Qeyd edək ki, 25 noyabr 2020-ci il tarixinə dünyada yoluxanların sayı 58 milyon 900 min 547, ölənlərin sayı isə 1 milyon 393 min 305 nəfər olub. Covid-19 indiyədək 220 ölkəyə çatıb. Covid-19-un təsiri təkcə ictimai sağlamlıqla məhdudlaşmır (Əliyeva M., 2012).

Epidemiya bir çox sahələrdə, xüsusilə sosial, iqtisadi və inkişafda insanların gələcəyini təhdid edib. Ona görə də görülməli tədbirlər təcili, əlaqələndirilmiş və qlobal olmalıdır. Bu prosesdə ən çox ehtiyacı olanlara təcili yardım göstərməlidir. Bu kontekstdə, bir çox ölkələr öz cəmiyyətlərini və iqtisadiyyatlarını qorumaq və işçilərə və müəssisələrə pul axını saxlamaq üçün görünməmiş stimulyasiya paketləri tətbiq etdilər. Bu tədbirlərin effektivliyini artırmaq üçün hökumətlərin insanları təhlükəsiz

saxlayan və iş yerlərini qoruyan praktik həllər tapmaq üçün işəgötürən təşkilatları və həmkarlar ittifaqları ilə işləməsi də çox vacibdir.

Mövzunun əhəmiyyətinə görə bu araşdırmada Covid-19-un müəssisə və işçilərə təsiri və ölkə təcrübələri müzakirə olunmağa çalışılıb. Nəzəri çərçivədə ələ alınan bu araşdırmada ilk olaraq Covid-19 böhranının müəssisə və işçilərə əks olunması, daha sonra Almaniya, Amerika, Belçika kimi hadisələrin çox olduğu ölkələrdə böhranla bağlı görülən tədbirlər qeyd edilir. Nəhayət, araşdırmada müəssisələr və işçilərin Covid-19 ilə mübarizədə birlikdə hərəkət etmələrini asanlaşdıracaq sosial dialoqun əhəmiyyəti müzakirə olunur.

Covid-19-un bütün dünyada sürətlə yayılması ölkələri ehtiyat tədbirləri görməyə və bəzi məhdudiyyətlər tətbiq etməyə vadar edib. Bununla belə, tətbiq edilən məhdudiyyətlər həm də mal və xidmətlərin axınını kəsdi, iqtisadiyyatları durğunluğa gətirib çıxardı və qlobal tənəzzülə səbəb oldu.

Tətbiq edilən məhdudiyyətlər dünya üzrə 436 milyondan çox müəssisəni əhatə edir. Bu müəssisələrin təxminən 232 milyonu topdan və pərakəndə satışda, 111 milyonu istehsalatda, 51 milyonu yaşayış və ictimai iaşə xidmətlərində, 42 milyonu işə daşınmaz əmlak və digər kommersiya fəaliyyətlərində fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən, beynəlxalq ədəbiyyatda Covid-19 böhranı səbəbindən qlobal miqyasda təxminən 25 milyon iş yerinin itirə biləcəyi və milyonlarla insanın işsiz qalacağı bildirilir.

Bununla belə, müəssisələr və onların işçiləri dünyada gündəlik həyatın sosial və iqtisadi quruluşunun mühüm hissəsidir. Bu həyati rol indi Covid-19-un görünməmiş təsirləri ilə təhdid edilir. Müəssisələr və onların işçiləri qlobal tənəzzülün depressiyaya çevrilməsi ehtimalı ilə üzləşirlər. Bu vəziyyətdə Covid-19-u ehtiva etmək, işçilərin gəlirlərini qorumaq və çökən müəssisələrin uzunmüddətli xərclərini minimuma endirmək vacibdir. Bir çox addımlar atılmış olsa da, daha iddialı proqramlara və beynəlxalq yardıma təcili ehtiyac var.

İndiki böhran əvvəlkilərdən tamamilə fərqlidir və bu prosesdə ayaqda qala bilən müəssisələr dövlət yardımı almasalar, müflis ola bilərlər. Xidmət sektorundan

daha çox asılı olan, qeyri-rəsmiliyin çox yüksək səviyyəsinə malik olan və işçiləri üçün adekvat məşğulluq təhlükəsizliyini təmin edə bilməyən ölkələr daha çox iş itkiləri ilə üzləşirlər.

Bundan əlavə, bu ölkələr əmək bazarında dalğalanmalarla xarakterizə olunur və onların bizneslərinin əksəriyyəti qeyri-formal iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən mikro müəssisələrdir. Müvafiq tədbirlər görülmədikcə, Covid-19-un müəssisələrə, iş yerlərinə və gəlirlərə təsiri getdikcə daha da ağırlaşacaq.

Əslində, Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar qlobal miqyasda iş saatlarının kəskin azalması müşahidə olunur ki, bu da qeyri-formal iqtisadiyyatda 1,6 milyard işçinin (dünya işçi qüvvəsinin demək olar ki, yarısı) dolanışıq vasitələrinin tükənmə riski altında olması deməkdir. 2020-ci ilin üçüncü rübündə itirilmiş iş saatlarının 12,1%-i və ya 48 saatlıq iş həftəsində 345 milyon tam ştatlı işə bərabərdir. Bundan əlavə, 2020-ci ilin son rübündə iş saatlarının itkisinin 8,6% və ya 245 milyon tam ştatlı işə ekvivalent olacağı proqnozlaşdırılır. (Baldwin, R., & Weder di Mauro, B.,2020)

Bu yüksək itirilmiş iş saatları əmək gəlirlərində əhəmiyyətli itkilərə çevrilmişdir. Əmək gəliri itkilərinin hesablamaları (gəlirə dəstək tədbirləri nəzərə alınmazdan əvvəl) 2020-ci ilin ilk üç rübündə (2019-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə) qlobal miqyasda 10,7% və ya 3,5 trilyon dollar azalma olduğunu göstərir. Əmək gəlirləri itkiləri aşağı-orta gəlirli ölkələrdə 15,1%, yuxarı-orta gəlirli ölkələrdə isə 11,4% təşkil edir. Bu kontekstdə müəssisələrə, işçilərə və onların ailələrinə fərqli təsir göstərən böhrana qarşı aşağıdakı qrupların xüsusi qorunmasında sosial fayda var (Şəkəraliyev A.Ş., 2011).

(1) Səhiyyə və sosial xidmət sektorlarında, eləcə də qeyri-rəsmi xidmət və əmək tutumlu istehsal sektorunda işlərin 70%-ni tutan və buna görə də tez-tez böhrana qarşı mübarizədə ön sıralarda olan qadınlar,

(2) qeyri-rəsmi iqtisadiyyat işçiləri, müvəqqəti işçilər,

(3) məşğulluq perspektivləri tələb dalğalanmalarına daha çox həssas olan gənc işçilər,

(4) hətta normal vaxtlarda layiqli iş imkanları tapmaqda çətinlik çəkən və hazırda əlavə sağlamlıq riski ilə üzləşən yaşlı işçilər,

(5) Qaçqınlar və əməkçi miqrantlar, xüsusən də ev təsərrüfatlarında işçi kimi çalışanlar və tikinti, istehsalat və kənd təsərrüfatında çalışanlar kimi Aztəminatlı qruplar,

(6) mikro sahibkarlar və özünüməşğulluqla məşğul olan insanlar xüsusi olaraq qorunmalıdır.

Əks halda, Covid-19 böhranı əmək bazarında şikayətləri, etibarsızlığı və ədalətsizliyi artırma və dərinləşdirə bilər. Bu da öz növbəsində inkişafı, sosial sülhü və ictimai birliyi poza biləcək sosial gərginliyə səbəb ola bilər. Beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyi ilə ölkələrin iqtisadiyyatlarını gücləndirmək, iş yerlərini və gəlirlərini qorumaq üçün müəyyən qrupların unikal risklərini nəzərə alaraq cəld hərəkət etmək lazımdır.

Bu dövrdə qeydiyyatdan keçmiş və ya qeydiyyatdan keçməmiş bütün müəssisələrin əhəmiyyətli dəstəyə ehtiyacı var. Bu dəstəklər bizneslərin şokdan çıxmaq və daha inteqrasiya olunmuş və uyğunlaşan bazar iqtisadiyyatının bir hissəsi olmaq üçün çox vacibdir. Görüləcək tədbirlər həm mikro, həm də makro səviyyələrdə hədəflərə uyğun və tamamlayıcı olmalı, həmçinin mütəmadi olaraq monitorinq edilməlidir. Birbaşa dövlət maliyyələşdirməsinin aktuallığına əlavə olaraq, hökumətlər inkişaf etməkdə olan bazar şərtləri ilə əlaqədar addım atmalı ola bilər. Böhran şəraiti özəl maliyyə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Artan iqtisadi qeyri-müəyyənlik bankları investisiya qərarlarında daha seçici olmağa və ya hazırda riskli borcalanlardan qeyri-adi dərəcədə yüksək marja tələb etməyə sövq edə bilər. Bu, firmaları Mikro, Kiçik və Orta Müəssisələri (MSME) ən çox ehtiyac duyulduqda, xüsusən də əlində kifayət qədər pul vəsaiti olmayanları maliyyələşdirməkdə çətin vəziyyətə sala bilər. Özəl maliyyə institutlarının buraxdığı boşluqları doldurmaq üçün dövlətin müdaxiləsi lazımdır (Əliyeva M., 2012).

Bununla belə, özünəməxsus, təşkilata xas kredit risklərinin böhrandan irəli gələn daha sistemli risklərdən fərqləndirilməsinə diqqət yetirilməlidir. Bu,

həddindən artıq kapitalın mənimsənilməsinin qarşısını almaq üçün vacibdir. Hökumətlər böhran zamanı birbaşa biznesə investisiya qoymalı ola bilər. Bir çoxları lazım gəldikdə mübarizə aparən şirkətlərə kapital qoymağa hazır olduqlarını artıq elan ediblər.

Hökumətlər həmçinin hesabatlılığı təşviq etmək, maliyyə çatışmazlıqlarını və qazanclarını bərabər şəkildə bölüşmək və ya xarici satınalmadan qorunmaq üçün zəmanət verdikləri şirkətlərdə paylar əldə etməyə başlayıblar. Əslində, bu böhran dövründə şirkətlərin ən təcili ehtiyacı nağd pul əldə etmək və əməliyyat xərclərini azaltmaqdır. Bu kritik ehtiyaclar dərhal faizsiz kreditlər və ya pul qrantları kimi tədbirlərlə və sabit əməliyyat xərclərinin ödənilməsinin dayandırılması və ya təxirə salınması kimi tədbirlərlə dəstəklənə bilər. Biznes fəaliyyəti ilə bağlı bürokratik tələblər minimuma endirilməlidir.

Görüləcək bu cür tədbirlər müəssisələrə kadrları saxlamağa kömək etmək üçün çox vacibdir. Digər tərəfdən, əmək haqqı, təlim, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və yeni məhsul və xidmətlərin inkişafı üçün qrantlar ixtisarlardan qarşısını almağa kömək edə bilər. Yerli səviyyədə qiymətləndirmə proqramları bizneslərə yerli şəraiti anlamağa və istehsal və biznes şəbəkələrinə daha effektiv qoşulmağa kömək edə bilər. Rəqəmsal platformalar yerli bazarlara daha yaxşı baxmaq üçün məlumat və məlumatların qarışdırılmasında xüsusilə effektiv ola bilər.

Ölkələr Covid-19-un iqtisadi və sosial nəticələrinə nəzarət etmək üçün mübarizə apararkən, sosial və iqtisadi imkanları ilə yanaşı, iqlim dəyişikliyi və ətraf mühit faktorları da narahatlıq mənbəyi olmağa davam edir.

Mümkün olduqda, stimullaşdırıcı tədbirlərin iqlim və ətraf mühitin məqsədləri ilə daha geniş şəkildə uyğunlaşdırılması və ya ən azı bu cür tədbirlərin mövcud problemləri daha da gücləndirməməsi və ya kəskinləşdirməməsini təmin etmək üçün səylər göstərilməlidir.

Ümumiyyətlə, bizneslərə dəstək innovasiya səylərinin və mövcud istehsal potensialının davam etdirilməsinə töhfə verə bilər, belə bir vaxtda depressiv fəaliyyət bir çox şirkətləri AR-GE və kadr hazırlığı xərclərini azaltmağa səbəb ola

bilər. Bu, qısamüddətli şokların uzunmüddətli böyümə potensialına vura biləcəyi zərəri minimuma endirməyə kömək edə bilər.

Covid-19 epidemiyası bütün dünyada hiss olunmağa davam edir və iş dünyası bu epidemiyadan dərinlən təsirlənməyə davam edir. İqtisadi və sosial böhran əhalinin sağlamlığı üçün təhlükə ilə yanaşı, milyonlarla insanın uzunmüddətli dolanışq vasitələrini və rifahını da təhdid edir. Pandemiya əmək bazarlarına, iqtisadiyyatlara və bizneslərə, o cümlədən global təchizat zəncirlərinə böyük təsir göstərərək biznesin geniş şəkildə pozulmasına səbəb olub. ÜST-nin 21 noyabr 2020-ci il tarixli məlumatlarına əsasən, Almaniyada Covid-19-a yoluxanların sayı 942 687, ölənlərin sayı isə 14 361-dir. Avropanın hər yerində olduğu kimi Almaniyada da Covid-19-a yoluxanların sayı artmaqda davam edir və Covid-19-un yayılması həm insan sağlamlığına, həm də ölkə iqtisadiyyatına təsir etməkdə davam edir.

Əslində, Almaniyada Covid-19 epidemiyasının qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər həm müəssisələrə, həm də işçilərə təsir göstərir. İşləyənlər üçün bu, adətən qısamüddətli məşğulluq və qeyri-müəyyən müddətə aşağı gəlir deməkdir. Federal Hökumət qısamüddətli iş müavinətlərinə və digər vasitələrə daha asan çıxış təmin etməklə Covid-19 böhranının əmək bazarı nəticələrini yüngülləşdirməyi hədəfləyir.

Ölkədə qısamüddətli iş müavinətinin alınması şərtləri dəyişdirilib. Bu kontekstdə müəssisədəki bütün işçilərin onda biri işsiz olmalı və müvəqqəti işçilər də daxil olmaqla sosial sığorta haqları tam şəkildə işəgötürənə ödənilməlidir.

ÜST-nin 25 noyabr 2020-ci il tarixli məlumatına görə, Amerikada Covid-19-a yoluxanların sayı 12.119.654, ölənlərin sayı isə 254.798-dir. Covid-19 səbəbiylə halların sayının artması səbəbindən ABŞ-ın Vaşinqton ştatı fövqəladə vəziyyət elan edən ilk ştat oldu. Ştatın aparıcı işəgötürənlərindən biri olan Amazon, bütün beynəlxalq səyahətləri sürətlə dayandırdığını elan etdi və Microsoft və Seattle mərkəzli Covid-19 reaksiyasına 1 milyon dollar bağışladı.

Dövlətlər şirkətləri sənayenin Covid-19 reaksiyasında ilk addımı atmağa təşviq edir. Lakin şirkətlər ştatları qabaqlayaraq bu mübarizəni həvəslə dəstəkləyirlər. Google, Kaliforniyada fövqəladə vəziyyət elan etdikdən sonra işçilərin evdən

işləməsinə icazə verən bildirişi elan etmək üçün sürətlə hərəkət edərkən, Facebook tezliklə eyni addımı atdı və işçilərin evdən işləməsində təkid etdi. Hər iki şirkət təcrübələri müzakirə etmək üçün ÜST rəsmiləri ilə görüşdü və ÜST-nin Həmrəyliyə Müdaxilə Fonduna erkən maliyyə yardımını etdi.

ABŞ-da 18 mart 2020-ci ildə imzalanmış və 31 dekabr 2020-ci il tarixinədək qüvvədə olacaq Ailələr üçün İlk Koronavirus Müalicəsi Aktı (FFCRA) müəyyən ictimai işəgötürənlərə və beş yüzdən az müəssisənin işçilərinə şamil edilən siyasətdir. xüsusi müvafiq səbəblərə görə ödənişli xəstəlik məzuniyyəti və ya böyük ailə və tibbi məzuniyyətin verilməsini tələb edən qanundur. Bununla belə, əllidən az işçisi olan kiçik müəssisələr, icazə tələbləri biznesin davamlılığına təhlükə yaradarsa, icazələrin verilməsindən azad edilə bilər.

ÜST-nin 25 noyabr 2020-ci il tarixli məlumatlarına əsasən, Belçikada Covid-19-a yoluxanların sayı 559 806 nəfər, ölənlərin sayı isə 15 755 nəfərdir. Covid-19 pandemiyası Belçikaya xüsusilə ağır təsir edir, Brüsseldəki reanimasiya şöbələri tam gücü ilə işləyir. Avropa Birliyinin əsas qurumlarının yerləşdiyi Belçika, Avropada ən yüksək gündəlik Covid-19 infeksiyasını yaşayır. Avropa Xəstəliklərin Qarşısının Alınması və Nəzarəti Mərkəzinin məlumatları əhaliyə uyğunlaşdırıldıqda, noyabrın əvvəlindəki rəqəmlərin Fransadan iki dəfə və Almaniya yeddi dəfə çox olduğunu göstərir. Brüssel Azad Universitetində biomühəndis və tədqiqatçı Simon Dellikur qeyd edir ki, son hadisələrdə artım əhalinin nisbətən yüksək sıxlığı, sınaq qabiliyyətinin artması və yayın sonunda qaydaların sürətlə yumşaldılması ilə bağlıdır. Fransa və Almaniya kimi qonşu ölkələrlə müqayisədə Belçikada hər kvadrat kilometrə düşən insan sayı daha çoxdur və bu, sosial uzaqlaşmanın tətbiqində çətinlikləri artırır (Şəkərəliyev A.Ş., 2011).

Sosial məhdudiyyətlər, tələb və təklifin azalması ilə Belçika iqtisadiyyatı Covid-19 epidemiyasından birbaşa təsirlənir. Belçikada 2020-ci il üçün ÜDM-in payının 11% azalacağı, adambaşına düşən ÜDM-in isə 0,4% azalacağı gözlənilir.

Başqa sözlə, kiçik bir açıq iqtisadiyyat olaraq Belçika həm tələb, həm də təklif baxımından çətinliklər yaşayır, buna görə də Covid-19 epidemiyasından sosial-iqtisadi cəhətdən çox təsirlənir.

Belçika işçilərə və işəgötürənlərə Covid-19 böhranının öhdəsindən gəlmək üçün bəzi yeni tədbirlər gördü. Bu tədbirlərin əksəriyyəti 26 iyun 2020-ci il tarixli 45 və 46 sayılı Kral Fərmanları ilə tətbiq edilmişdir. (Baldwin, R., & Weder di Mauro, B.,2020)

Əslində, bütün bu tədbirlər yeni tədbirlər deyil, əvvəllər tətbiq edilmiş tədbirlərin genişləndirilmiş və ya genişləndirilmiş variantlarıdır. Bu tədbirlərin əhəmiyyətli bir hissəsi iqtisadi çətinliklərdə olan müəssisələri əhatə edir. Bu çərçivədə müvəqqəti işsizlik müddəti ilk növbədə fors-major hallar səbəbindən uzadılıb.

Bu çərçivədə 1,3 milyondan çox işçi müvəqqəti işsizlik müavinətindən faydalanıb. Makroiqtisadi baxımdan müvəqqəti işsizlik müavinətləri də sabitləşdirici təsirə malikdir.

Əslində, bu, 2008-ci il maliyyə böhranı zamanı və 2016-cı ildə baş verən terror hücumlarından sonra Belçikaya çətin dövrlərdən keçməsinə kömək etdi. Həyata keçirilən bu sosial siyasətin məqsədi həm alıcılıq qabiliyyətini, həm də məşğulluğu qorumaqdır. Əslində, bir çox ölkədə Covid-19 böhranı səbəbindən müəssisələrin sağ qalması çətinləşdi və xüsusən də bir çox MKOS iflas həddinə çatdı. Bu prosesdə müvəqqəti işsizlik müavinəti müəssisələrə bir qədər rahatlıq verdi. Belçikada həm fors-major, həm də iqtisadi müvəqqəti işsizlik müavinətləri var və bunlara Milli Məşğulluq İdarəsi nəzarət edir. Bununla belə, hökumət fors-major vəziyyəti qeyd etmədən, Covid-19 ilə əlaqədar bütün hallara müvəqqəti işsizlik proseduru tətbiq etmək qərarına gəlib. Bunun səbəbi iqtisadi səbəblərə görə prosedurun çox vaxt daha bürokratik olmasıdır. Müvəqqəti işsizlik müavinəti Covid-19 səbəbiylə deyilsə, işəgötürən hələ də iqtisadi səbəblərə görə müvəqqəti işsizlik sistemində müraciət edə bilər. Buna görə də, müəssisələr Covid-19 ilə əlaqəli olduqlarını sübut etdikdən sonra fors-major hallar səbəbindən müvəqqəti işsizlik tələb edə bilərlər. Müvəqqəti

işsizlik müavinətləri mədəniyyət və əyləncə sektorunda çalışan müvəqqəti işçilərə, işçilərə və sənətçilərə də şamil edilmişdir.

2020-ci ilin sentyabrından ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər genişləndirilib. Bu tarixdən etibarən iki sistem tətbiq olunacaq; biri pis təsirə məruz qalan şirkətlər və ya sənayelər üçün, digəri isə daha az təsirlənən, lakin hələ də fəaliyyətə ehtiyacı olan şirkətlər üçün. Bu kontekstdə Covid-19 böhranından ən çox təsirlənən sektorlar audio-vizual, sosial-mədəni, nəqliyyat, turizm və otel sənayesi və əyləncə şirkətləri kimi sektorlar və şirkətlərdir.

Bu çərçivədə Belçika 2020-ci ilin birinci və ikinci rübləri üçün sosial sığorta haqlarının ödənilməsi üçün son müddəti 15 dekabr 2020-ci ilə qədər uzatmaq qərarına gəlib. Müəssisələr həmçinin ödəməli olduqları sosial ödənişlər üçün ödəniş planı tələb edə bilər və bu plan ödənişin maksimum 24 aya yayılmasına imkan verir. Öz-özünə məşğul olanlar da sosial sığorta haqları ilə bağlı ayırmalar, gecikmələr və ya ödənişlərdən azadolmalar şəklində dəstəkdən yararlana, böhran səbəbilə fəaliyyətini dayandırmalı və ya dayandırmalı olan öz-özünə işləyən işçilər isə “qoruma gəliri” üçün müraciət edə bilərlər. Qısamüddətli iş altında olan tam ştatlı işçilər ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq, son maaşlarının 70%-ni almağa davam edəcəklər.

Digər tərəfdən, Belçikada yerləşdirmə müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün spirtli içkilər istisna olmaqla, bütün xidmətlər üçün ƏDV 31 dekabr 2020-ci ilə qədər 6%-ə endirilib. Böhrandan əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənən, müvəqqəti işsizliyə əl atmalı olan sektorlarda üç aylıq vergi tutulmasından qismən azadolmaların verilməsinə dair razılıq əldə olunub. Bu, həm də mövcud müvəqqəti işsiz işçilər üçün işə qayıtmaq üçün stimül olacaq. (Şəkərəliyev A.Ş., 2011)

Regional hökumətlər Covid-19 böhranından təsirlənən şirkətlərə və sənayelərə əlavə subsidiyalar tətbiq ediblər. Məsələn, Valon Hökuməti səyahət və yaşayış kimi sektorlarda bağlanması halında müəssisələrə 5000 avro kompensasiya verir, Flaman Hökuməti isə 4000 avro kompensasiya verir (Əliyeva M., 2012).

Göründüyü kimi, ölkələr Covid-19-un biznes və işçilərə təsiri ilə mübarizə aparmaq üçün mühüm tədbirlər görür. Ölkələr bu tədbirlərlə iqtisadiyyata və əmək bazarına olan zərərli təsirləri aradan qaldırmağa çalışır. Lakin məlum faktdır ki, görülən tədbirlərin effektivliyi və təsiri böhranın təsirindən asılıdır.

2.2. Sahibkarlıq subyektlərinə dəstək göstərən təşkilatlar

Bütün dünyanı əhatə edən COVID-19 epidemiyasının tarixdə oxşar nümunələri var. Məlumdur ki, qlobal təsiri olan epidemiyalar siyasi və sosial, xüsusilə iqtisadi dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn; Avropanın ən böyük epidemiyası kimi qəbul edilən və 1346-1353-cü illərdə təsirini davam etdirən Qara vəba feodalizmin dağılmasına və 75-200 milyon insanın ölümünə səbəb olması ilə əhəmiyyətlidir.

Epidemiyadan sonra işçi qüvvəsinin çatışmazlığı kənd təsərrüfatında mexanikləşdirməyə yol açdı. Bundan əlavə, iş həyatında insanlara daha çox önəm verilmiş, qadınların iş sahələri genişləndirilmişdir.

Sağlamlıq sahəsindəki çatışmazlıqları qəbul edərək, ictimai sağlamlığı qorumaq üçün bir çox inkişaf edilmişdir. Dünya Bankının məlumatına görə, epidemiyalar ölkələrin iqtisadiyyatına iki şəkildə təsir edir. Bunlardan birincisi insanların xəstələnməsi və ölməsi nəticəsində işçi qüvvəsinin müvəqqəti/daimi azalmalarıdır. İkincisi, əhəmiyyətli bir investisiya mərkəzi olan Çinin narahatlığı, qeyri-müəyyənlik səbəbiylə xəstəliyin xarici investorlar tərəfindən etibar itkisi olaraq qəbul edilir və digər rəqabət edən ölkələr də bundan təsirlənir. Nəticədə ölkə risk mükafatı 200 baza bəndi artıb. Nəhayət, səyahət və pərakəndə xidmət sənayesi kimi sektorlarda epidemiyanın ötürülməsi riskini aradan qaldırmaq üçün hökumətlərin xərcləridir.

Xidmət sektorunda xərc artımı 5% təşkil etmişdir. SARS epidemiyasının iqtisadi təsirlərinə oxşar vəziyyət 2014-cü ildə Ebola epidemiyasında da müşahidə edildi. Ölkədə yaşayan fərdlər özlərini təmin etmək üçün mal və xidmətlərə olan tələblərini (davranış dəyişikliyi) azaldıb, bəzi otel və restoran sahibləri isə xərcləri

azaltmaq üçün işçilərinin sayını iki dəfə azaldıb və ya işdən çıxarıblar (Verelst, F., Kuylen, E., & Beutels, P.,2020).

Bu misallardan da aydın olduğu kimi, fərdlərin epidemiyaya reaksiyaları birbaşa tədarükə təsir edir. COVID-19 pandemiyası ilə hökumətlərin qəbul etdiyi qərarlara uyğun səyahət qadağaları, distant təhsil və iş yerlərində evdən işləmək təcrübəsi iqtisadiyyatda məhsuldarlığa azaldıcı təsir göstərir. Keçmiş böhranlarda olduğu kimi, fərdlər və firmalar epidemiyanın psixoloji şoku ilə alış və investisiyalarını təxirə salmaq istəyəcəklər.

Bundan əlavə, qlobal miqyasda transsərhəd axını təmin edən ölkələr; mal və xidmətlər, fiziki şəxslər, maliyyə kapitalı, xarici investisiyalar, beynəlxalq bankçılıq və valyuta məzənnələri. Bu mexanizmlər arasındakı əlaqənin kəsilməsi, proseslərin dayandırılması və ya pozulması ilə iqtisadiyyatlar "qlobal tələb şoku" yaşayacaq. COVID-19 pandemiyası ilə yanaşı, ölkə vətəndaşlarının fiziki və psixi sağlamlığı da təhlükə altındadır. Fiziki olaraq xəstəliyə yoluxma və ölüm riski olan şəxslər; iş və maaş narahatlığı, uzaqdan işə uyğunlaşma kimi psixi sağlamlığa mənfi təsir edəcək problemlərlə qarşılaşa bilər. Keçmişdə baş verən gözlənilməz hadisələr, vəziyyətlər və epidemiyaların hər dövrü dəyişiklik və yeniliklər gətirdiyi üçün COVID-19 pandemiyasının həm Türkiyədə, həm də dünyada ciddi təsirləri olacağı düşünülür. Ona görə də araşdırmada müzakirə olunan sahibkarların bu dövrdən təsirlənməməsi mümkün deyil. Bu təsirlərin nə olduğu araşdırma nəticəsində aydınlaşacaq. Bundan əlavə, tədqiqat gələcəkdə sahibkarlıq fəaliyyətində baş verəcək dəyişiklik və transformasiya haqqında mühüm məlumatlar verir (Şəkərəliyev A.Ş., 2011).

Tədqiqat epidemiyanın sahibkarlıq fəaliyyətlərinə təsirlərini, sahibkarların və onların işçilərinin fiziki/psixi vəziyyətlərini və hərəkətə keçirdikləri motivasiya vasitələrini və sahibkarların yeni normal anlayışına baxışlarını ortaya çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Sahibkarlar məqsədyönlü, təşəbbüskar, çevik, qeyri-müəyyənliyə davamlı və uğur qazanmaq əzmindədirlər. Bu fərqli xüsusiyyətlər sahibkara çətin proseslərə dözmək, səbirli olmaq və ayağa qalxmaq gücü verir. Xüsusilə böhran dövrlərində

möhkəmlik mühüm anlayışa çevrilir. Dayanıqlılıq, sahibkarlıq niyyətinə təsir edən bir anlayış olaraq, fərdin qeyri-müəyyən və çətin zamanlarda ətraf mühitə, risklərə və dəyişikliyə asanlıqla uyğunlaşma qabiliyyətidir. Çünki sahibkarlar bu hallarla qarşılaşma ehtimalı çox yüksək olan şəxslərdir. Odur ki, çətinliklər qarşısında cəld hərəkətə keçə bilmək onların mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Burada digər mühüm anlayış çeviklikdir. Elastik olmayan təşkilatlar gözlənilməz vəziyyətlər qarşısında hərəkət etməkdə çətinlik çəkirlər. Çevik olmaq təkcə iş tərzini deyil, həm də fərdlərin fəaliyyət və xidmətlər haqqında yeni qərarlar qəbul etmək və ətraf mühitə uyğunlaşma bacarığı deməkdir.

Bəzi sahibkarlar böhrana problem kimi yanaşır və bunu qəbul etmək istəmirlər. Bəzi sahibkarlar isə böhranı əvvəldən qəbul edərək hərəkətə keçirlər. Bununla belə, böhranın idarə edilməsinə uyğun çevik strategiyalar tətbiq olunarsa, sistemdəki zəifliklər və nasazlıqlar fərq edilərək aradan qaldırıla bilər.

Sahibkarlar və böhran idarəçiliyi ilə bağlı araşdırmalar böhranı aradan qaldırmaq, böhranın təsirini azaltmaq və böhranın qarşısını almaq üçün sahibkarlar tərəfindən atılan addımları əhatə edir. Sahibkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılan araşdırmalarda sahibkarın risk götürmə aspektinə diqqət çəkilmişdir. Riskli hadisələrə qarşı fərdi yanaşmalar və davranışlar müzakirə olunur.

Əslində, bu, qəbul edilən kritik qərarlar nəticəsində qeyri-müəyyənliyin fərz edilməsi kimi də ifadə edilə bilər. Sahibkar fərdin bu qeyri-müəyyənliklərə müsbət reaksiya verəcəyi gözlənilir.

Tədqiqat çərçivəsində sahibkarların COVID-19 epidemiyası ilə bağlı düşüncələri təhlil edildikdə, epidemiyanın xüsusilə rəqəmsallaşmış və onlayn biznes sahibkarları üçün üstünlüyü; Bunun sahədə xidmət göstərən sahibkarlar üçün əlverişsiz vəziyyət yaradacağı anlaşıb.

2.3. Pandemiyanın biznes infrastrukturuna vurduğu ziyanın qiymətləndirilməsi

Sahibkarlar rəqəmsallaşmanın vacib olduğunu başa düşdülər və bizneslərini həyata keçirmə üsullarında tənziqləmələr etdilər. Ədəbiyyatda rəqəmsallaşma yeni sahibkarlıq imkanlarının mühüm mənbəyi kimi təsvir edilmişdir.

Rəqəmsallaşma fərdin sahibkar olmaq qərarına müxtəlif yollarla təsir edə bilər. Çünki rəqəmsallaşma fərdin informasiyaya, rəqəmsal sosial şəbəkələrə və onlayn sahibkarlıq təlim proqramlarına çıxışını asanlaşdırır. O, həmçinin qeyri-müəyyənliyi azaltmaq, gəlirli sahibkarlıq imkanlarını müəyyən etmək və qiymətləndirmək imkanı verir.

Rəqəmsallaşma həm də sahibkarın maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırır. Ən əsası, rəqəmsallaşma yeni sahibkarlıq imkanlarının və innovativ biznes modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal texnologiya və internetdən istifadə edərək yeni məhsul və xidmətlər yaradan rəqəmsal sahibkarlar meydana çıxdı. Gözlənilməz qəfil böhranları proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığı üçün onları idarə etmək çətinləşir. Bununla belə, kiçik biznes və startaplar cəld hərəkətə keçmək baxımından böyük bizneslərdən daha uyğunlaşa bilər və çevikdirlər.

Sahibkarlar epidemiyanın yaratdığı böhran mühitinə qarşı daha sürətli qərarlar qəbul edib həyata keçirə biləcəklərini bildirdilər. Buna görə də, COVID-19 epidemiyası prosesində sərt yanaşmalardan daha çox çevik yanaşmalar qəbul etmək daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Sahibkarlarla biznes birlikləri arasında münasibətlər araşdırıldıqda bir çox müqavilələrin ləğv edildiyi və ya təxirə salındığı qənaətinə gəlinib (Verelst, F., Kuylen, E., & Beutels, P.,2020).

Bundan əlavə, xidmət alan şəxslərin tələbi azaltmaq şəklində cavab verdiyi müşahidə edilmişdir. Bu vəziyyət iqtisadiyyatda şok effekti yaratsa da, sahibkarların əksəriyyəti qısa müddətdə heç bir maliyyə probleminin olmadığını bildirdi. Prosesin təsiri ilə bütün insanlar adət etmədikləri bir vəziyyətlə qarşılaşdılar. Buna görə də, bu dövrdə insan davranışını başa düşmək üçün onların müəyyən bir vəziyyəti necə

qəbul etdiyinə və qarşısına hansı məqsədlər qoyduğuna baxmaq lazımdır. Bundan əlavə, insanları hərəkətə gətirən amilin motivlər olduğu da irəli sürülür.

Motivasiya fərdi sahibkar olmaq yoluna yönəldən mühüm amildir. Tədqiqatda epidemiyanın sahibkar fərdinə mənfi və müsbət təsirləri və onları həvəsləndirən amillər araşdırılıb. Sahibkarlara mənfi təsir edən amillərin depressiya, işin itirilməsi və ya iş prosesləri ilə bağlı narahatlıq, evdən işləmək nəticəsində yaranan yorğunluq, sosial həyata həsrət və enerji itkisi olduğu müşahidə edilib (Cəfərov H.Ə., 2010).

Bundan əlavə, bəzi sahibkarlar səhhətlərinin narahat olduğunu, böyük stress hiss etdiklərini, qeyri-sağlam qidalanmağa meyli olduqlarını və diqqətlərini cəmləməkdə çətinlik çəkdiklərini bildiriblər. Prosesin sahibkarlara müsbət təsirləri ondan ibarətdir ki, onlar vaxtlarının çoxunu özlərinə sərf etmək imkanı tapırlar. Sahibkar şəxslər əsirgəmədikləri vaxtları kitab oxumağa, araşdırmalara, idmanla məşğul olmağa bu prosesdə qazandıqlarını bildirdilər.

Bundan əlavə, prosesin daha enerjili olmaları, işləri və özləri üçün gələcək planlarını qurmaları, sağlam qidalanmaları baxımından müsbət töhfələri olduğu ifadə edildi. Sahibkarları həvəsləndirən amillər təhlil edildikdə ailə amilinin ən təsirli olduğu görülür.

Xüsusilə işçiləri ilə ünsiyyətlərinin və komanda ruhunun onları yaxşı hiss etdirdiyini bildirdilər. Digər aşağı reytingli motivasiya mənbələri dostların dəstəyi, epidemiyanın bitəcəyinə inam, gələcəyə dair xəyallar, daxili nizam-intizam, iş nəticələrindən mənəvi məmnunluq və iştirak etdikləri onlayn təlimlər idi. Tədqiqat çərçivəsində epidemiya prosesində sahibkarlarla işləyən işçilərin fiziki və psixi vəziyyətləri də maraqla qarşılanıb.

Sahibkarların müşahidələrindən əldə edilən məlumatlar əsasında təhlillər aparılıb. İşçilərə ən çox təsir edən mənfi faktorun depressiya olduğu müşahidə edilib. Bunun ardınca sağlamlıqla bağlı narahatlıqlar, diqqəti cəmləməkdə çətinlik, sosial həyata həsrət, maaş ala bilməmək narahatlığı, evdə işləməyə görə iş yükü, vaxtı idarə edə bilməmə və stresli vəziyyətlər ortaya çıxdı. Müsbət təsirlər təhlil edildikdə, ən çox vaxtın yolda və nahar fasilələrində və özlərinə boş vaxt sərf etdiyi görüldü.

Buradan belə anlaşılır ki, işçilər sahibkarlarla ortaq təsirlər yaşayırlar. Çox təşkilati dəstəyin və açıq ünsiyyətin olduğu görüldü.

Sahibkarlar əməkdaşlarına hədiyyə paketləri göndərərək, onlara daha çox zəng edərək dəstək olduqlarını və beləliklə də çətin və məşəqqətli prosesdə onların yanında olduqlarını hiss etdirdiklərini bildiriblər. Təşkilatın və onun rəhbərlərinin işçilərini dəyər kimi görmələri və onlara qayğı göstərmələri motivasiyanı artıran mühüm amildir. İşçiləri öz işçiləri ilə səmimi münasibət qurmağa və gələcək planlarını aydın ifadə etməyə sövq edən mühüm vasitələrdən biridir.

COVID-19 prosesi zamanı aparılan araşdırma nəticəsində məlum olub ki, liderlərin ünsiyyətdə açıqlıq, şəffaflıq və dürüstlük prinsiplərinə diqqət yetirməsi bu xaos mühitində işçilərin liderlərinə etibar etmələrinin ən mühüm səbəbidir. İşçiləri həvəsləndirən digər amillər epidemiya zamanı qəbul ediləcək qərarlarda menecerin işçiyə söz verməsi, iş vaxtından kənar söhbətlər və s. İşçini dinləmək üçün həyata keçirilən fəaliyyətlər işçilərin öz menecerinə güvənməsi, iqtisadi tənəzzül dövründə əmək haqqı almağa davam etməsi, işin məhsulundan aldıkları mənəvi həzz kimi izah olunur. Sahibkarların yeni normal anlayışı ilə bağlı perspektivləri təhlil edildikdə, uzaqdan işin geniş tətbiqi şəklində innovasiyaların gələcəyi, rəqəmsallaşmaya və sosial məsafə qaydalarına veriləcək əhəmiyyətin artdığı üzə çıxır (Şəkəraliyev A.Ş., 2011).

Bundan əlavə, distant təhsil sistemi genişlənəcək, nəqliyyat və turizm sektorları epidemiyadan ən çox təsirlənəcək, istehlakçı vərdişləri dəyişəcək, mobil bankçılıqdan istifadə artacaq, fərdi inkişafa daha çox önəm veriləcək, təhsil sistemində dəyişikliklər baş verəcək. İş görmə tərzini, iqtisadi böhran səbəbiylə investisiyaların təxirə salınacağı, e- Ticarətə verilən əhəmiyyətin artacağı, şəhərdən kəndə köçün baş verə biləcəyi, sosial müəssisələrin sayının arta biləcəyi düşünülür. COVID-19 epidemiyası istehlakçılar, işçilər, işəgötürənlər, kapital sahibləri, investorlar, borclular və kreditorlara böyük təsir göstərir. Bütün dünyanı bürüyən, sağlamlığımızı təhdid edən və tam qaranlıqlığa aparan epidemiya günlərində fərdi məlumatlılıq bu vəziyyətin öhdəsindən gəlməyə kömək edəcək. Bunun üçün

prosesdə idarə oluna bilən məqamları müəyyən etmək vacibdir. Həyat boyu dəyişən şərtlərin təqdim etdiyi imkanları görməklə şəüur yaradılmalıdır. Bu prosesdə fürsət əldə etməyin ən böyük yolunun rəqəmsallaşma olduğu görüldü (Əliyeva M., 2012).

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, rəqəmsallaşmadan uzaq olan bir çox sahibkar tez bir zamanda onu öz biznes tərzinə uyğunlaşdırmağa başlayıb. Çünki görünüb ki, başqa çıxış yolu tapmaq mümkün deyil.

Bu səbəbdən epidemiya prosesi indiyədək diqqətdən kənar qalan rəqəmsallaşmanın iş proseslərinə daxil edilməsi baxımından üstünlük yaradıb. Önümüzdəki illərdə rəqəmsallaşmanın daha sürətlə inkişaf edəcəyi düşünülür. Sosial media, uzaqdan və videokonfrans sistemləri və proqramları artıq dünya əhalisi üçün əsas xəbər və ünsiyyət mənbəyi olmuşdur. Bu baxımdan sahibkarların sosial mediadan istifadəsinə verilən önəm artıb.

Bu prosesdən güclü olmaq istəyən sahibkarlar aşağıdakı təklifləri nəzərə almalıdırlar (Кузнецов Н.В., Хабиб М.Д.,2020).

- Mürəkkəb zamanlarda tətbiq ediləcək ən yaxşı strategiyalardan biri menecerlərin işçiləri ilə beyin fırtınası aparmasıdır. Beləliklə, işçilər prosesin birlikdə həyata keçirildiyini hiss edəcəklər.

- Sahibkarın öz işçilərinə empatiya ilə yanaşması qeyri-müəyyən mühitə qarşı psixoloji dayanıqlığı təmin edəcək.

- Sahibkarlar həm özləri, həm də işçiləri üçün məlumatlılıq və əlaqələrin idarə edilməsi kimi bacarıqları öyrənməli, inkişaf etdirməli və gündəlik həyatlarında tətbiq etməlidirlər. Sahibkarlar texnoloji infrastrukturdan ən yüksək səviyyədə istifadə etməli və bununla bağlı təlim almalı, onların işçiləri də bu təlimləri almalıdırlar.

- Sahibkarlar daxili sosial birliyi artırmalıdırlar. Məsələn, sahibkarlar öz işçiləri ilə onlayn mühitlərdə bir araya gələrək ad günləri, oyun saatları, kofe söhbətləri kimi fəaliyyətlər təşkil etməlidirlər.

· Mümkün qədər aydın, dəqiq və tez-tez olmaq işçiləri başa düşməyin ən təsirli yoludur. Sahibkarlar biznes prosesləri ilə bağlı mövcud vəziyyəti, qərarları və gələcək planları açıq şəkildə işçiləri ilə bölüşməlidirlər.

· Bu gün və gələcəkdə uğur qazanmaq istəyən sahibkarlar daha incə biznes modelləri və prosesləri inkişaf etdirməlidirlər.

2.4. Pandemiyanın təsirindən çıxış yolları

Son iki onillikdə dünya yüksək yoluxucu xəstəliklərin bir sıra epidemiyalarının şahidi olmuşdur. Hazırda dünyanın bəzi yerlərində Covid-19-un davam edən yayılması narahatlıq doğurur. Hökumətlər, işəgötürənlər, işçilər və onların təşkilatları Covid-19 pandemiyası ilə mübarizə aparmağa və iş yerlərində təhlükəsizlik və sağlamlığı qorumağa çalışarkən böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Bu mərhələdə hökumətlər, işəgötürənlər, işçilər arasında sosial dialoq Covid-19 böhranının iş yerində təsirinin idarə edilməsində, dolanışıq vasitələrinin qorunmasında və ən çox təsirlənənlər üçün imkanların təmin edilməsində mərkəzi rol oynaya bilər.

Əslində, sosial dialoq ümumi iqtisadi və sosial siyasət maraqları ilə bağlı hökumətlərin nümayəndələri, işəgötürənlər və işçilər arasında istənilən növ danışıqların, məsləhətləşmələrin və ya sadəcə məlumat mübadiləsinin daxil edilməsi kimi müəyyən edilir. O, dövlətin dialoqun rəsmi tərəfi olduğu üçtərəfli proses kimi mövcud ola bilər və ya dolayısı ilə hökumətin iştirakı ilə və ya iştirak etmədən yalnız işçilər və rəhbərlik (və ya həmkarlar ittifaqları və işəgötürənlər təşkilatları) arasında ikitərəfli münasibətlərdən ibarət ola bilər. Sosial dialoq prosesləri qeyri-rəsmi və ya institusional ola bilər və ya çox vaxt bu ikisinin kombinasiyası ola bilər. O, həmçinin milli, regional və ya institusional səviyyədə baş verə bilər. O, həmçinin peşəkarlararası, sektoral və ya bunların kombinasiyası ola bilər.

Effektiv üçtərəfli sosial dialoq və əməkdaşlıq hökumətlərə, işəgötürənlərə və işçi təşkilatlarına sağlamlıq, sosial və iqtisadi kimi bütün ölçüləri əhatə edən hərtərəfli ehtiyacların qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə və böhranın sosial-

iqtisadi nəticələrini yumşaltmağa, işçilərə və onların ailələrinə, xüsusən də işçilərə kömək edir. Sosial dialoq ən azı üç səbəbə görə mürəkkəb vəziyyətlərin sağlam idarə olunması üçün əsas vasitədir:

(1) Siyasət dizaynının keyfiyyəti və böhrandan müdafiə və bərpa üçün strategiyalar, ilk növbədə, üçtərəfli arasında bilik mübadiləsi yolu ilə yaxşılaşdırıla bilər.

(2) İkincisi, sosial dialoq bu siyasətlərə sahiblik və sadıqlıq yaradır, onların sürətli və daha effektiv həyata keçirilməsini asanlaşdırır.

(3) Üçüncüsü, sosial dialoq ölkələr uzun müddət ərzində öz iqtisadiyyatlarının və cəmiyyətlərinin strukturunu yenidən qurmağa çalışarkən, fərqlilikləri aradan qaldırmaq və sosial birliyi və dayanıqlığı yaxşılaşdırmaq üçün lazım olan etimadın yaradılmasına kömək edə bilər.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və Qlobal Saziş Tərəfdaşlığının “Sosial Dialoq, Bacarıqlar və Covid-19” adlı yeni hesabatına əsasən, Covid-19 aşağı ixtisaslı, qeyri-rəsmi işçilər, gənclər və qadınlar kimi həssas qruplar üzərində bərabərsizliklər aşkar edilmişdir (Cəfərov H.Ə., 2010).

Hesabat iddia edir ki, sosial dialoq və kollektiv sövdələşmələr böyümənin faydalarının bütün cəmiyyətə paylandığı daha inklüziv və davamlı iqtisadiyyatlar yaratmağa kömək edir. O, məhdudiyyətlər zamanı gəlirləri və biznesləri qorumağa yönəlmiş qısamüddətli iş tənzimləmələri yaratmağa kömək edən biznes, həmkarlar ittifaqları və hökumətlər arasında razılaşmalara işarə edir. Əsas komponentlər işgötürənlərin işçiləri saxlamaq öhdəliyi, iş vaxtının qısaltılmasına dair həmkarlar ittifaqı razılaşmaları və müavinətlər və əmək haqqı subsidiyaları vasitəsilə hökumətlərin dəstəyi olmuşdur. Bu cür müqavilələr işçiləri iş yerlərində saxlamaq və gəlirləri qorumaqla istehlakçıların inamını artırmağa kömək edir.

Bu kontekstdə, məsələn, Almaniyada 9 aprel 2020-ci ildə Volkswagen-də rəhbərlik və biznes şurası arasında istehsalın yenidən başlaması ilə bağlı razılaşma əldə edildi. Bütün iş yerlərinin və gündəlik hərəkətlərin təhlilinə əsaslanan və

ötürülmə risklərini idarə etmək üçün sosial məsafə tədbirlərini vurğulayan müqavilədə personalın bütün iş gününü əhatə edən doxsan iki tədbir görülmüşdür. Müqavilə işçilərin 1,5 metr məsafəyə riayət etməklə hərəkət etmələrini təmin etmək, bu mümkün deyilsə, işçiləri qoruyucu vasitələrlə təmin etmək və eyni qapalı məkanda işçilərin sayını azaltmaq tələbini ehtiva edir. Müqavilə ilk mərhələdə işçilərin yalnız 50%-nin işə qayıtmasını nəzərdə tutur və vurğulanır ki, video avadanlıqlar ofislərdə quraşdırılmalıdır ki, komandalar eyni məkanda olmadan birlikdə işləyə bilsinlər (Əliyeva M., 2012).

Beləliklə, müqavilə yalnız biznesin fəaliyyətini necə davam etdirəcəyinə, epidemiyaya qarşı işçilər üçün uyğun iş mühitinin necə yaradılacağına istiqamət verməklə yanaşı, sosial dialoqun vacibliyini də vurğulayır.

Eynilə, Belçikanın tikinti sektorunda 16 aprel 2020-ci il tarixində hökumət, işəgötürən və işçi tərəfindən yaradılan sosial dialoq və tikintinin təcili və zəruri olduğu müəyyən edilən hallarda görülməklə təhlükəsizlik tədbirləri ətraflı şəkildə izah edilib. Sosial uzaqlaşma kimi tədbirlərə əməl etmək praktiki olaraq mümkün olmadıqda, işçilərin Covid-19 hallarının bildirildiyi bir binada tapşırıqları qəbul etmək və ya yerinə yetirməkdən imtina etmək seçimi var. Eyni şey, risk qrupunun üzvü olduqlarına dair tibbi sübut təqdim edə bilən işçilərə də aiddir.

Görüləcək tədbirlər həm də işə gedib-gəlmək üçün gediş-gəliş daşımalarına uyğunlaşdırılmalı, lazım gəldikdə fərdi daşıma təşkil edilməlidir. Əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi komitələri və onlar olmadıqda həmkarlar ittifaqının nümayəndələri bu tədbirlərə əməl olunmasını yoxlamalıdırlar. Komitəsi və ya həmkarlar ittifaqı nümayəndəsi olmayan kiçik şirkətlərdən hər bir iş üçün risk təhlili aparmaq və bu təhlili işçilərə təqdim etmək tələb olunur.

Buna görə də birləşmək azadlığına hörmətə və kollektiv sövdələşmə hüququnun effektiv tanınmasına əsaslanan sosial dialoq sosial ədaləti təşviq edəcək siyasətlərin hazırlanmasında mühüm rola malikdir.

Sosial dialoq və üçtərəfli cəmiyyət demokratiya və yaxşı idarəetmə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və iqtisadi və sosial dayanıqlıq, rəqabət qabiliyyəti,

sabitlik və inklüziv artım və inkişaf üçün sürücülər ola bilər. Sosial dialoq istənilən vaxt siyasətin qəbulu prosesində birbaşa iştirak edənlərin demokratik iştirakını təşviq edir. Böhran dövrlərində, riskin çox yüksək olduğu vaxtlarda belə iştirak daha da vacibdir.

Prinsipcə, fərdi işçilər işlərini itirmək qorxusundan narahatlıqlarını bildirməkdən çəkinə bilsələr də, sosial dialoq işçilərin narahatlıqlarının ifadə oluna biləcəyi və balanslaşdırılmış yanaşmaların müzakirə oluna biləcəyi mühüm forum təqdim edir.

BƏT-in ölkələrin Covid-19 böhranına reaksiyalarına dair qiymətləndirmələri göstərir ki, bir çox ölkələrdə sosial dialoq böhrana reaksiyanın ilkin mərhələlərində yaxşı effekt vermək üçün istifadə olunur. Bir çox ölkələrin hökumətləri böhranın və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər planına əvvəldən sosial tərəfdaşları daxil etmişlər. Bəzi hallarda hökumətlər işçi və işəgötürən təşkilatlarına dəstək istəyiblər (Кузнецов Н.В., Хабиб М.Д.,2020).

Bu, qəbul edilmiş fəvqəladə hallar tədbirlərinin sürətlə həyata keçirilməsini asanlaşdırdı və bununla da sosial tərəfdaşların siyasətin cavablandırılmasının bütün mərhələlərində iştirakının əlavə dəyərini tanıdı.

Covid-19 səbəbiylə iqtisadi böhran indi xəstəliyin özü kimi sürətlə yayılmağa başlayıb. Covid-19-un yayılmasına nəzarət etmək üçün bir çox ölkədə karantin tədbirləri görülür, bu vəziyyət müəssisələrə və işçilərə sosial və iqtisadi cəhətdən dərinlən təsir edir. Əslində, BƏT kimi beynəlxalq təşkilatların Covid19-un qlobal əmək dünyasına təsiri ilə bağlı ilk qiymətləndirmələri təsirlərin geniş miqyasda olacağı və milyonlarla insanı işsizliyə, qeyri-məşğulluğa və işləyən yoxsulluğa sürükləyəcəyidir. Bu səbəbdən müəssisələri, iş yerlərində çalışanları qorumaq, məşğulluğu və iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq, iş yerlərini və gəlirləri dəstəkləmək üçün qətiyyətli, əlaqələndirilmiş və təcili müdaxilələr edilməlidir.

Əsasən Covid-19 səbəbiylə mövcud qlobal iqtisadi böhran, ən azı iki növ iqtisadi problemdən, qlobal tədarük zəncirlərinin pozulması səbəbindən istehsalın

azalmasından və misli görünməmiş tələb boşluğundan ibarət olduğu üçün özünəməxsusdur.

Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün bu azalan tələb pul vəsaitlərinin hərəkətinin qəfil azalmasına və likvidlik çatışmazlığına səbəb olur. Buna görə də, ticarət və qlobal təchizat zəncirlərindəki bu pozulmalar bir tərəfdən müəssisələrin maliyyə gəlirlərini azaldır, digər tərəfdən isə bu sektorlarda məşğulluğu azaldır.

Müvafiq tədbirlər görülməsə, Covid19-un müəssisələrə, iş yerlərinə və gəlirlərə təsiri daha ağır olacaq. Əslində, yaşanan inkişaf Covid-19-un likvidlik mövqelərinə və müəssisələrin sağ qalmasına təsiri ilə bağlı son dərəcə narahatedicidir. Müəssisələrin sağ qalması üçün bərpa prosesini dəstəkləmək üçün likvidliyə dəstək tədbirlərinin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələr Covid-19-un sosial-iqtisadi mənfi təsirini azaltmaq üçün bir-birinin ardınca müxtəlif məzmunlu və büdcəli iqtisadi paketlər elan etməyə davam edir. Elan edilən paketlərdə müəssisələrə nağd pul yardımları, subsidiyalar, kreditlərə çıxış asanlığı və vergi endirimləri kimi bir çox rahatlıqlar təmin edilir. Digər tərəfdən, məşğulluğu qorumaq üçün işçilər uzaqdan işləmə, qısamüddətli iş müavinəti, işsizlik sığortası, işsizlik müavinəti kimi tətbiqlərlə iş həyatında qorunur. Hökumətləri, işəgötürənləri və işçi təşkilatlarını bir araya gətirən effektiv üçtərəfli sosial dialoq Covid-19 böhranının nəticələrini idarə etmək üçün effektiv strategiya və siyasətlərin işlənilib hazırlanması üçün çox vacibdir. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, Covid-19 epidemiyasının mənfi təsirlərinin azaldılması istiqamətində görülən tədbirlərin effektivliyi və təsiri təşviq paketlərini elan edən ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələri ilə sıx bağlıdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Biznes infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı tələb olunan elementlər hüquqi bazanın təmin edilməsi və yeni iqtisadi mexanizmlərin yaradılmasıdır. Azad iqtisadiyyat qurmaq, işsizliyin və inflyasiyanın qarşısını almaq, davamlı iqtisadi sabitliyə nail olmaq, iqtisadi artımı, sosial ədaləti və bazar infrastrukturunu təmin etmək üçün güclü hüquqi təminatlar yaratmaq lazımdır. İqtisadiyyatın normal tənzimlənməsində və səmərəli fəaliyyətində dövlətin müdafiə və hüquqi təhlükəsizlik sahəsində gördüyü işlər əsas rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, İ.Kant “iqtisadiyyat səmərəli olmalıdır, ədalətli olmalıdır”. Səmərəli bazar iqtisadiyyatını təmin etmək üçün dövlət mülkiyyət inhisarçılığının qarşısını almalı, ekoloji vəziyyəti və ətraf mühiti sağlamlaşdırmalı, sosial-iqtisadi inkişafı stimullaşdıran vergi sistemini tətbiq etməli, özəlləşdirməni, fərdi sahibkarlığı, bazar infrastrukturunu, maliyyə-kredit fəaliyyətinin normal tənzimlənməsini təmin etməlidir. sistemi, sosial müdafiəsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xarici-iqtisadi əlaqələrin düzgün təşkili və s. sektorlar üzrə müvafiq qanunlar hazırlayır. İqtisadiyyat dövlətin işindən əvvəl vətəndaş cəmiyyətinin əsas biznesinə çevrilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət iqtisadi münasibətlərdə inhisarçı kimi deyil, bazar iştirakçılarından biri kimi çıxış edir. Azad iqtisadiyyat qurmaq, dövlət inhisarını tamamilə aradan qaldırmaq üçün iqtisadi həyatın tam əhatəli və yeni normativ-hüquqi bazası yaradılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət xüsusi mülkiyyət hüququnu və bu əmlakdan istifadədən gəlir əldə etmək hüququnu müəyyən edir və təsbit edir. Xüsusi mülkiyyətin dövlət mühafizəsinə təkcə zavodlar, dükanlar, torpaqlar deyil, həm də əqli mülkiyyət daxildir. Əks halda, sahibkarlar, şirkətlər intellektual sektora investisiya qoymayacaqlar. Mülkiyyət hüquqlarını müəyyənləşdirmək və qorumaq, səmərəli hüquq sistemi yaratmaqla dövlət mal və xidmətlərdə ictimai yardıma və onların xüsusi bazarlarının səmərəli fəaliyyətinə nail olur. Azərbaycanda son vaxtlar bazarın təmin olunması istiqamətində xeyli işlər görülüb, bir sıra qanunlar qəbul

edilib, yeni bazar infrastrukturunun elementləri yaradılıb. 2016-cı ildə ölkəmizin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması və biznes mühitinin səmərəliliyinin artırılması və investisiyaların təşviqi istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər planları hazırlanıb həyata keçirilib. Hazırda dünyada gedən iqtisadi və siyasi proseslər iqtisadiyyatımızın idxaldan asılılığının azaldılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi, ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının əsaslı inkişafının təmin edilməsi kimi prioritetlərin prioritetləşdirilməsini vacib edir. AR Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixində imzaladığı sərəncamı ilə "İqtisadiyyatın əsas bölmələri üzrə Strateji yol xəritəsinin və Milli iqtisadiyyatın (bundan sonra SYX) başlıca istiqamətləri" təsdiq edilmiş və uyğun olaraq inkişaf planlarının işlənilməsi məqsədiylə İşçi qrupu yaradılmışdır. SYX Azərbaycan iqtisadiyyatını iterasiya metodu ilə hərtərəfli şəkildə - həm makro (milli iqtisadiyyat), həm də mikro (sektorlar) səviyyədə əhatə edəcək şəkildə hazırlanmışdır.

AR. Prezidenti tərəfindən 2016-cı il 26 may tarixində "Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" və "Dövlət rüsumu haqqında" Qanunda dəyişiklik edilməsi barədə AR.nın Qanunlarını imzalanmışdır. Dəyişikliklərə əsasən dəmir yolu vasitəsi ilə nəql edilən yüklər Azərbaycan ərazisindəki son dəmiryolu stansiyasında xarici dövlətlərin yük avtomobillərinə, qoşqulu və yarımqoşqulu avtonəqliyyat vasitələrinə aşırılaq ən yaxın gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsindən keçirilməklə digər dövlətə daşındıqda və əksinə iyunun 1-dən 3 il müddətində yol vergisi və dövlət rüsumundan azad edilmişdir. AR. Prezidenti tərəfindən 1 iyun 2016-cı il tarixində "AR.nın Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında", "AR.nın Miqrasiya Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında", "Sosial sığorta haqqında" AR.nın Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" və "Gömrük tarifi haqqında" AR.nın Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə" Qanun imzalanmışdır. Qanunların əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi, sahibkarlığın dəstəklənməsi, müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalı sahəsində fəaliyyət

göstərən sahibkarlara güzəştlərin tətbiqi, onların inzibati yükünün azaldılması, dövlət dəstəyinin təmin edilməsi olub. inkişafı stimullaşdırmaq. Xüsusilə, bu dəyişiklikləri Qaradağ Sənaye Parkında gəmiqayırma fəaliyyətinin təşkili üçün dövlət tərəfindən göstərilən böyük islahat dəstəyi kimi qiymətləndirmək olar. Beləliklə, Qaradağ Sənaye Parkının ilk rezidenti statusunu almış “Bakı Gəmiqayırma Zavodu” MMC-nin fəaliyyəti üçün hərtərəfli şərait yaradılıb. AR. Prezident 2016-cı il avqustun 4-də “2016-cı ildə vergi sahəsində islahatların istiqamətləri”nin təsdiq edilməsi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Sərəncam vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında şəffaflığın və qarşılıqlı etimadın daha da artırılmasına, ölkənin davamlı iqtisadi inkişaf tempinə uyğun olaraq real vergi potensialının müəyyənləşdirilməsinə və vergi sistemində islahatların uğurla davam etdirilməsinə və vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsinə xidmət edəcək. Vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasındakı birbaşa təmasın aşağı salınması məqsədilə elektron auditin tətbiq dairəsi genişlənəcək, Vergilər Nazirliyi Çağrı Mərkəzində son illər beynəlxalq təcrübədə çox tətbiq edilən "Outbound Call Centre" (geriyə - müştəriyə zəng edilmə xidməti) funksiyası tətbiq olunacaqdır. AR. Prezidenti 9 Noyabr, 2016-cı il tarixində Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında Sərəncam imzalayıb. Parkda tədqiqatların nəticələrinin istehsal və xidmət sahələrində tətbiqi üçün zəruri infrastrukturun və maddi-texniki bazanın yaradılması nəzərdə tutulur. Yaradılan yüksək texnologiyalar parkı innovativ məhsulların və yüksək texnologiyalı eksperimentlərin inkişafına, eləcə də elmi tədqiqatlara töhfə verəcək. Bu sahədə səlahiyyətli orqan olan AMEA parkda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün digər xidmətləri də göstərəcək. Qanuna edilən dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ölkədə əlverişli biznes mühitinin yaradılması, optimal vergi dərəcələrinin tətbiqi, tranzit yükdaşımalar sahəsində bəzi yeniliklərin tətbiqi baxımından faydalı olacaq. Dəyişiklik o deməkdir ki, həm avtomobil, həm də gəmi ilə tranzit yükdaşımaların həcmi, həm də sahibkarlar üçün gəlir artacaq. AR. Prezidentin 24 noyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı əsasında “Elektron ipoteka” sistemi

haqqında əsasnamə təsdiq edilib. Elektron sistemin qurulması və “Elektron hökumət” portalına inteqrasiyası aparılır. Elektron sistemin yaradılmasında məqsəd ipoteka kreditlərinə çıxışın sadələşdirilməsi, ipoteka krediti götürənlər üçün bərabər şəraitin yaradılması, müraciətlərə baxılmasında şəffaflığın və operativliyin təmin edilməsi, habelə informasiya və kommunikasiyanın verdiyi imkanlardan istifadə etməklə tələb olunan sənədlərin real vaxt rejimində əldə edilməsidir. texnologiyalar. qənaətə nail olmaq, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaq. İnvestisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi, sənaye istehsalının artırılması və "AR-da sənayenin inkişafına aid 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planına uyğun olaraq investisiyaların təşviqi ilə bağlı mexanizmin təkmilləşdirilməsi məqsədilə AR Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli "İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" fərmanı əsasında "investisiya təşviqi sənədi"nin verilməsi qaydaları təsdiqlənib. İnvestisiya təşviqi sənədi - sahibkarlara “AR-nın Vergi Məcəlləsində və "Gömrük tarifi haqqında” Qanununda müəyyən edilmiş güzəştləri əldə etməyə əsas verən sənəddir. Gömrük tarifi haqqında" Qanunda müəyyən edilmiş güzəşt idxal olunan texnika, qurğuların və texnoloji avadanlıqların gömrük rüsumundan azad olunmasını nəzərdə tutur. Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş güzəştlər hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin və (və ya) fiziki şəxslərin gəlir vergisinin 50% güzəştə ödənilməsi; hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların əmlak və torpaq vergisindən azad olunması; texnoloji avadanlıqların, texnika və qurğuların idxalda ƏDV-dən azad olunması ilə əlaqədardır. Təsdiqedicisi sənədi almaq üçün sahibkar "Lisensiyalar və icazələr haqqında" AR Qanununa uyğun olaraq, AR-nın İqtisadiyyat Nazirliyinə ərizə ilə müraciət etməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin ölkədə davamlı iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri kimi Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün yaradılan qeyri-neft məhsullarının növündən, habelə qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeyri-neft məhsulları. 2016-cı il martın 1-də ixrac təşviqinin Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilməsini

nəzərdə tutan fərman imzalanıb. Eyni zamanda, Fərmanda müəyyən edilib ki, ödənilməli olan ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatları üçün faktiki ixrac edilmiş malların ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş gömrük dəyərinin 3 faizini təşkil edir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı gündəlik həyatın bütün sahələrində hiss olunmaqla yanaşı, müasir iqtisadi mühitdə də əvəzsiz rol oynayır. İnformasiya müasir reallığa uyğun olaraq ən qiymətli sərvət hesab olunur və konkret məqsədlərə yönəlmiş fəaliyyət üçün düzgün istifadə edildikdə həm mülkiyyətçi, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı nəticələr verir. Bank sektorunda kredit məlumatlarının səmərəli mübadiləsi kredit risklərinin minimuma endirilməsinə, eləcə də uzunmüddətli perspektivdə kredit bazarında faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına xidmət edə bilər. Bu məqsədlə məlumat mübadiləsini təmin edən kredit hesabatı sisteminin yaradılması və inkişafı vacibdir. Əslində, kredit hesabat sistemləri texnoloji yeniliklərin və innovativ həllərin tətbiq olunduğu və icra prosesinin aydın hüquqi baza ilə əhatə olunduğu məlumat bazası formasında fəaliyyət göstərir. Bu sistemlər iki əsas formada olur:

- özəl kredit bürosu;
- dövlət kredit reyestri.

Kredit büroları topladıqları məlumatların forma və məzmununa, habelə təklif etdikləri xidmətlərin həcminə görə dövlət tərəfindən idarə olunan kredit reyestrlərindən (bundan sonra kredit reyestrləri) əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Özəl kredit büroları maliyyə inklüzivliyinin və ümumilikdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, kredit bürolarının mövcudluğu iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Xarici investorların iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşları üçün əsas sənəd sayılan “Doing Business” hesabatında sərbəst maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını ölçən “Kreditin əldə edilməsi” (Getting credit) indeksi ölkənin kredit hesabatlığı

sisteminin səviyyəsini qiymətləndirir. İndeks alt parametrlərdən ibarət olur. Onlar aşağıdakılardır:

1. qanunvericiliyin qüvvəsi;
2. kredit məlumatlarının genişliyi;
- kredit reyestrinin əhatə aidəsi;
1. kredit büronun əhatə aidəsi.

Ümumi baxdıqda “Doing Business” 188 iqtisadiyyatı əhatə etməklə 11 parametrlə üzrə qiymətləndirmə aparılan bir hesabatdır. Azərbaycanın 5 il üzrə kreditin əldə olunması indeksi üzrə reytingi aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur:

Cədvəl 1: Azərbaycanın kredit hesabatlığı indeksi üzrə reytingi

İl	Ümumi reyting	Qanunvericiliyin qüvvəsi (0-12)	Kredit məlumatlarının genişliyi (0-8)	Kredit reyestrinin əhatə aidəsi (18 yaşdan yuxarı əhali üzrə %-lə)	Kredit büronun əhatə aidəsi (18 yaşdan yuxarı əhali üzrə %-lə)
2016		5	5		0
2017		5	5		0
2018		2	5		0
2019		2	6		0
2020		2	6		0

Mənbə: <https://banker.az/kredit-burolari-v%C9%99-onlarin-az%C9%99rbaycan-iqtisadiyyatinda-t%C9%99tbiqi-imkanlari/>

Cədvəldən də göründüyü kimi, kredit reyestrinin əhatə aidəsinin genişlənməsinə, toplanan kredit məlumatlarının çeşidinin artmasına baxmayaraq, kredit büronun mövcud olmamasına görə ölkəmiz bu kateqoriya üzrə hər il geriləmişdir. Müqayisə məqsədi ilə Avropa və Mərkəzi Asiya regionu, eləcə də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) yüksək gəlirli ölkələri müvafiq göstəricilərə aşağıdakı cədvəldən baxa bilərik:

Cədvəl 2: Kredit hesabatlığı indeksi üzrə ölkəmizin digər regionalarla müqayisəsi

İndikator	Azərbaycan	Avropa və Mərkəzi Asiya	İ.Ə.İ.T
Qanunvericiliyin qüvvəsi	2	6.2	6
Kredit məlumatlarının genişliyi	6	6.3	6.5
Kredit reyestrinin əhatə aidəsi	33.6	23.8	11.9
Kredit büronun əhatə aidəsi	0	37.4	66.7

Mənbə: İqtisadi nəzəriyyə: mikroiqtisadiyyat. Bakı, 2008. s.84

Daha öncə də qeyd edildiyi kimi, kredit büronun fəaliyyətini şərtləndirən ən əsas amil məhz kredit bürolarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunun mövcudluğudur. Ölkəmizdə “Kredit büroları haqqında” Qanun layihəsi artıq uzun müddətdir ki, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının ekspertləri ilə birgə işlənib hazırlanmaqdadır. Şübhə yoxdur ki, müvafiq qanun qəbul edildikdən sonra ölkədə bu sahədə ixtisaslaşmış şirkətlərə maraq yaranacaq. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada fəaliyyət göstərən, hələ də fəaliyyət göstərən və bu regionun iqtisadi iqlimi, eyni zamanda biznes mühiti ilə yaxından tanış olan bir sıra aparıcı kredit büroları üçün məhz Azərbaycan bazarı daha cəlbedici sayıla bilər. Səbəb olaraq onu qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı bütövlükdə Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 68 faizini təşkil edir. Rayon iqtisadiyyatına qoyulan ümumi kredit qoyuluşunda ölkəmizin payı 55 faiz təşkil edir. Eyni zamanda, Asiya İnkişaf Bankı 2017-ci ildə ölkəmiz də daxil olmaqla regionun ÜDM-nin cari hesabat ili ilə müqayisədə 2,8% artacağını, inflyasiyanın səviyyəsinin isə indiki 10,8%-dən 5,9%-ə enəcəyini proqnozlaşdırır. sahibkarlıq subyektlərinin gəlirli və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün münbit şərait deməkdir. AR. Prezidentin 13 iyul 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə ölkədə biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, istər yerli və istərsə də xarici investorların cəlb edilməsi, son illərdə sahibkarlığın sürətli inkişafının davam etdirilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi yolu ilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə Komissiya yaradılıb. Komissiyanın yaradılmasında məqsəd dövlət-sahibkarlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi, sahibkarlıq

fəaliyyətinə olan qanunsuz müdaxilələrin və süni maneələrin hamısının aradan qaldırılması, rəqabət qabiliyyətinin, ixrac imkanlarının daha da genişləndirilməsi, sahibkarlara dövlət dəstəyinin, eyni zamanda stimullaşdırma mexanizmlərinin formalaşdırılması, o cümlədən beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsindən ibarətdir. standartlara uyğun olaraq elektron xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində də dövlət kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 15 iyul tarixli Fərmanına uyğun olaraq, makroiqtisadi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, bu sahədə əlaqələndirilmiş siyasətin həyata keçirilməsi, o cümlədən səmərəli tənzimləmə və hüquq-mühafizə təcrübəsinə nail olmaq məqsədilə, o cümlədən makroiqtisadi sabitliyi, maliyyə sabitliyini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Sabitliyi Şurası yaradılmışdır. Fiskal və fiskal siyasətin əlaqələndirilməsi üçün daha çevik vahid platforma yaratmaq məqsədilə şuraya maliyyə və fiskal siyasətə cavabdeh olan qurumların rəhbərləri daxildir. Maliyyə Sabitliyi Şurası resursları səfərbər etməklə, makro çərçivənin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə, həmçinin fiskal və fiskal siyasətlərin bir-birini tamamlamasına zəmin yaradır.

- Biznesdə dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, vergi və gömrük inzibatçılığının keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi, bazara çıxış istisnalarının minimuma endirilməsi, o cümlədən azad rəqabətin təmin edilməsi biznes mühitini yaxşılaşdıracaq. Eyni zamanda, dövlət sektorunda (maliyyə xidmətləri, nəqliyyat, rabitə, sənaye və s.) kommersiya fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqla, özəl sahibkarlıq imkanlarının genişləndirilməsi vacibdir. Yeni artım yanaşmasında maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi islahat gündəminin ən mühüm məsələlərindən biridir. İlk növbədə, özəl və dövlət sektorunda maliyyələşmə mənbələrinin perspektivlərinin aydınlaşdırılmasına, xarici investisiyaların ciddi şəkildə stimullaşdırılmasına ehtiyac var.

- Dövlət maliyyəsi. İlk növbədə mühüm inkişaf sahələri müəyyən edilməlidir. Bundan sonra Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun və digər maliyyə mərkəzlərinin

vəsaitləri hesabına bu sahələrin sektoral kreditləşməsinə həyata keçirmək mümkündür.

- Şəxsi əmanətlərə investisiya qoyuluşu. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması bizneslərə, eləcə də ev təsərrüfatlarının əmanətlərindən iqtisadiyyatı yaxşılaşdırmaq üçün investisiya kimi istifadə etməyə imkan verəcək.

- Xarici maliyyə mənbələrinin artırılması. Ölkəmizdə məhkəmə-hüquqi ixtisarlara sürətləndirilməsi, qanunun zirvədə olmasını təmin etmək xarici investorlar üçün biznes təşəbbüslərini genişləndirmək üçün stimullaşdırıcı ola bilər. Bu azalmalarla yanaşı, xarici ölkələrdə intensiv investisiya yarmarkalarının təşkili, əsas sektorlara (yerli investorlardan fərqli olmayan şərtlərlə) investisiya qoyuluşu üçün müəyyən stimulların təmin edilməsi yeni artım yanaşmasının xarici mənbələrdən maliyyələşdirilməsini asanlaşdırmağa imkan verəcək.

Yeni artım yanaşmasının səmərəliliyini təmin etmək üçün iqtisadi siyasətin, onun qurulması prosesinin, eləcə də həyata keçirilməsi mexanizmlərinin daha da müasirləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu, aşağıdakı islahatları tələb edir:

- Fiskal siyasətin effektivliyinin artırılması. Bu yeni iqtisadi yanaşma, fiskal siyasətin faydalarını minimuma endirməklə ötürmə qabiliyyətini artırmaq üçün mühüm sahə hesab olunur. Region ölkələri ilə, eyni zamanda əsas ticarət tərəfdaşları ilə müqayisədə rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sektorunun daha da genişlənməsi büdcənin vergitutma bazasının genişlənməsinə də kömək edir. Bu sahədə optimal və eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli biznes və investisiya perspektivlərinin genişləndirilməsinə şərait yaradan çərçivənin yaradılması məsələsini yubanmadan həll etmək olar. Digər tərəfdən, əks-tsiklik fiskal qaydaların tətbiqi, hesabatlılıq və şəffaflıq, dövlət investisiyalarının idarə edilməsinin keyfiyyətinin maksimum dərəcədə yüksəldilməsi fiskal idarəetmənin texnokratik sərhədlərinin hazırlanmasında əsas prioritetlərdən idi.

- Pul siyasətinin effektivliyinin artırılması. Bu istiqamətdə ən mühüm çağırış fiskal siyasətin iqtisadiyyata transferini artırmaqdır. Effektiv likvidliyin təmin

edilməsi üçün banklar arasında pul bazarının yaradılması, fiskal siyasətə inamın artırılması yolu ilə dollarlaşma zonasının zəiflədilməsi, iqtisadi gözləntilər üçün adekvat idarəetmə çərçivəsinin yaradılması, maliyyə sabitliyi siyasəti vasitəsiylə koordinasiyanın daha da gücləndirilməsinə ehtiyac var.

- Proqnozlaşdırıla bilən iqtisadi siyasət modeli. Bu model iqtisadi siyasətin təsərrüfat subyektləri tərəfindən qiymətləndirilməsi adekvat gözləntilərin formalaşmasına və bunun əsasında rəşional qərarların qəbul edilməsinə şərait yaradır. Bu məqsədlə iqtisadi siyasətin təxminlərinin formalaşdırılması sistemini təkmilləşdirmək, təhlil və məlumatların ictimaiyyətə təsirini proqnozlaşdırmaq, hökumət daxilində ictimai əlaqələrə koordinasiyalı və diqqətli yanaşmanı təmin etmək lazımdır. Yüksək səviyyədə şəffaflıq və hesabatlılığın, eləcə də vicdanlı biznes tərəfdaşlığının qurulması islahatların və iqtisadi siyasətin səmərəliliyini artıracaq.

- Yüksək səviyyəli koordinasiyanın təmin edilməsi. Makroiqtisadi, eləcə də struktur siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi məqamında qurumlar arasında koordinasiya institutunun gücləndirilməsi və səmərəliliyin daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasına ehtiyac var. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyul 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Maliyyə Sabitliyi Şurası yaradılıb, Şuranın fəaliyyətinin genişləndirilməsi iqtisadi siyasətin səmərəliliyini artıracaq. 2025-ci ilədək Azərbaycanda bazarlara, maliyyə və müasir texnologiyalara bərabər çıxışı təmin edəcək rəqabət mühitinin yaradılması planlaşdırılır.

Xarici investorların dünya standartlarına uyğun fəaliyyət göstərməsinə, yerli şirkətlərin fəaliyyətini dirçəltməsinə imkan verəcək biznes mühiti təmin ediləcək. Biznesin aparılmasının sadəliyi özündə üç əsas sahəni birləşdirir: beynəlxalq qiymət zəncirlərinə inteqrasiya, investisiya imkanlarının yaradılması və biznes əməliyyatlarında dünya standartlarına nail olmaq.

Azərbaycanın regionda mərkəz kimi mövqeyini daha da gücləndirmək üçün effektiv infrastruktura maksimum investisiya qoyuluşu davam etdiriləcək. Azərbaycan iqtisadiyyatının 2025-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars və Astara-Astara dəmir

yolu layihələrinin köməyi ilə ölkə dəmir yollarının Türkiyə, İran və Gürcüstan dəmir yollarına qoşulmasından, eləcə də Bakı Beynəlxalq Xəzər dənizində Dəniz Ticarət Limanı. Azərbaycanın nəqliyyat və logistika imkanları ölkədə ixracın artırılmasında mühüm amil olacaq və ümumilikdə biznes xərclərinə qənaət edilməsində mühüm addım olacaq. Eyni zamanda, yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu regionlarımızda biznesin inkişafı üçün əlavə stimulaşdıracaq, Azərbaycanın hər bir regionunun daha yaxşı inteqrasiyasına şərait yaradacaq.

Müasir kommunikasiya imkanlarından yararlanaraq, sürətli, genişzolaqlı şəbəkənin köməyi ilə elektron xidmətlərin (səhiyyə, elektron ticarət, elektron təhsil, elektron bankçılıq və s.) əhatə dairəsi daha da genişləndiriləcək. Xüsusilə, dövlət idarəciliyində rəqəmsallaşma hesabatlı, şəffaf, səmərəli və proqnozlaşdırıla bilən biznes perspektivləri yaradacaq.

Elektron xidmətlərin inkişafı Azərbaycanda biznesin beynəlxalq səviyyədə olmasına zəmin yaradacaq. Özəl sektor 2025-ci ildə infrastruktur tikintisində daha yaxından iştirak edəcək ki, bu da iqtisadi səmərəliliyin artırılması üçün fürsət olacaq. Bundan əlavə, rəqabətə davamlı qiymətlərlə keyfiyyətli kommunal xidmətlər təklif olunacaq. Bunun nəticəsində Azərbaycan keyfiyyətli kommunal xidmətlərin qiymətlərinə görə regionda ön sıralarda olacaq (qlobal reytingə əsasən, indiki 65-ci yerdən təxminən 35-ci yerə qədər yüksələcək).

Xüsusilə, regionun mühüm dövlətləri olan Gürcüstan, İran və Türkiyə kimi MDB ölkələri ilə əlverişli ticarət sazişləri əsasında aşağı tarifli mühitdə effektiv gömrük prosedurları Azərbaycanın iqtisadi perspektivdə regional ticarət mərkəzi statusunu gücləndirəcək. 2025.

Qeyri-neft malları və xidmətlərin ticarətinin əsas əhatə dairəsi baxımından Azərbaycanın iqtisadi və geosiyasi mövqeyi baxımından regional inteqrasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarını və ərzaq məhsullarının demək olar ki, 90%-i Gürcüstan, Rusiya və Mərkəzi Asiyaya ixrac olunur.

Azərbaycanın sərfəli şərtlərlə xarici bazarlara xidmət və mal ixracını genişləndirməsinin səbəblərindən biri də qonşu dövlətlərlə ticarət müqavilələrinin bağlanmasıdır.

Həmçinin xarici investorlar üçün regional inteqrasiya Azərbaycanın ixracyönümlü investisiyalarının cəlbediciliyini daha da artıracaq. 2025-ci ilə qədər regional inteqrasiyanı davamlı şəkildə inkişaf etdirən Azərbaycan dövləti qlobal dəyər zəncirlərinə, xüsusən də yüksək dəyərli məhsul və xidmətlərə inteqrasiya etmək üçün əlaqələr quracaq və sazişlər imzalayacaq.

Keyfiyyəti dəqiq qiymətləndirmək və ticarəti asanlaşdırmaq üçün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərə sertifikatlar və beynəlxalq standartlar tətbiq olunacaq. 2025-ci ilə qədər beynəlxalq standartlara uyğunlaşma Azərbaycan ixracını daha rəqabətli edəcək.

Beynəlxalq sertifikatların daha çox istifadəsi etibarlı keyfiyyət ölçüsünü yaradacaq və yerli istehlakı artıracqdır. ÜTT standartları coğrafi baxımdan Azərbaycana daha yaxın olan iki regional bazara - Avrasiya İttifaqı və Avropa İttifaqına əsaslandığı üçün Azərbaycan da bu standartlara cavab verən xidmət və məhsullarla qeyri-neft ixracını genişləndirəcək.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlər öz məhsullarının keyfiyyətini artırmaqla yerli istehlakçıların artan keyfiyyət tələblərini ödəyə biləcəklər. Nəticədə isə “Made in Azerbaijan” brendi beynəlxalq bazarlarda keyfiyyət göstəricisinə çevrilə biləcək.

Bununla bağlı “Made in Azerbaijan” brendinin dünyada tanıtılması istiqamətində görülən işlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə ölkədə istehsal olunan məhsullar və onların istehsalçıları ilə bağlı məlumatların yer aldığı internet portalı yaradılmışdır. Bu portalda yerli məhsulların tanıtılması nöqtəyi nəzərdən daha faydalı olmaqla yanaşı, istifadəçilərin əhatə dairəsini də genişlənməmişdir. Nəticədə rəqabətqabiliyyətli yerli məhsulların ixracının həcmi statistik olaraq artmış, istehsalçı ilə istehlakçı arasında əlaqə daha çox asanlaşmışdır.

2025-ci il perspektivində xarici investisiyaların yeni səviyyəsi cəlb olunacaq və Azərbaycanı investorlar daha da güclənə biləcəklər.

Xüsusilə rəqabətqabiliyyətlivə malik olan konkret investisiya layihələri maraqlı xarici investorlara təqdim olunacaq. Bununla da Azərbaycanı qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya etmək potensialına malik olan əsas investorları və ya eyni sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə güclü siqnal göndərən investorları cəlb etmək üçün özəl investisiyaların stimullaşdırılması və təkliflərin verilməsi gözlənilir.

Potensial və mövcud investorlara göstərilən xidmətlər onlara inzibati prosesləri tez başa çatdırmaq və təhsil sektorunda təşkilatlar, tikinti firmaları və ya təchizatçılarla əlaqə yaratmaq məqsədi daşıyır. Xarici investorlar tərəfindən yerli xidmət və məhsullara daha çox tələb və tələbin yaradılması mexanizmlərinin yaradılması perspektivi dayanacaqdır.

Biznes infrastrukturunu azad, lakin bir-biri ilə əlaqəli bazarların, habelə bu sektorlar arasında işgüzar münasibətlərin inkişafı və formalaşmasında fəaliyyət göstərən, iqtisadi resursların və xidmətlərin istehsal, mübadilə və istehlak sektorları arasında maneəsiz hərəkətini təmin edən təşkilati-hüquqi formaların məcmusudur. Digər sözlə, biznes infrastrukturunu onun daxilində qarşılıqlı fəaliyyət göstərən 15 sərbəst bazardan, habelə bu bazarların funksional, təşkilati və hüquqi fəallığının daimi və fasiləsiz artmasında iştirak edən idarəetmə strukturlarından ibarətdir.

Biznes infrastrukturunu ilə bağlı idarəetmə strukturları dolayı və birbaşa iştirakçılardan ibarətdir. Birbaşa iştirakçılara:

- marketinq tədqiqatları və marketinq mərkəzləri;
- ticarət palataları;
- emitent banklar və kredit sistemi;
- e-ticarət sistemləri;
- broker şirkətləri;
- rabitə və informasiya texnologiyaları vasitələri;
- klirinq mərkəzləri;
- birjalar;

- hesablama sistemləri və depozitar;
- sığorta şirkətləri;
- investisiya fondları.

Biznes infrastrukturunda bilavasitə iştirak edən marketinq firmaları hansı məhsulların və ya xidmətlərin müştəriləri cəlb edəcəyini müəyyən etmək və satış, rabitə və əməliyyat idarəetməsini təkmilləşdirmək üçün strategiyaları müəyyən etmək prosesindədir. Müəssisənin müəyyən fəaliyyəti maddi gəlirə çevirmək üçün həyata keçirdiyi proses marketinq adlanır.

Biznes infrastrukturunun digər dolaylı iştirakçısı İqtisadi İnkişaf Nazirliyidir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlıq, o cümlədən makroiqtisadiyyat, ticarət, investisiya, sahibkarlığın inkişafı, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması və rəqabətin inkişafı üzrə dövlət siyasətini həyata keçirən və formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi iqtisadi və sosial proqnozları, dövlətin iqtisadi siyasətini hazırlayır, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini, xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrini, investisiya fəaliyyətini inkişaf etdirir, investisiyaların cəlb edilməsini həyata keçirir.

3.2. Post pandemiya dövründə biznes infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsi

Dünyadakı insanların həyat tərzini və qarşılıqlı əlaqələrini dəyişdirərək, bu dövrdə meydana çıxan ölkə hökumətləri; Əlavə səhiyyə potensialının yaradılması, uzaqdan sosial qarşılıqlı əlaqə üçün yeni normaların yaradılması, xəstəlikdən birbaşa/dolaylı təsirə məruz qalan insanlara və müəssisələrə əhəmiyyətli maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, yayılmasının minimuma endirilməsi üçün tədbirlər görülməsi kimi sağlamlıq, sosial və iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması üçün daha çox səy göstərmək. Effektiv işləməyə məcbur edən Covid-19 pandemiyası həm də dövlət qurumlarının uzaqdan işə diqqət yetirmək üçün iş üsulunu dəyişdirdi (Samadaşvili, 2020: 9). Covid-19 pandemiyası dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də

istehsala, iqtisadiyyata, iş həyatına, təhsilə və s. Bir çox sahələrə təsir göstərmiş və bir çox sahələrdə, xüsusən də kadrların sağlamlığının qorunması tədbirlərində profilaktik nəzarət tədbirləri həyata keçirilmişdir. Dövlət qurumları və digər təşkilatlar pandemiyanın təsirlərini minimuma endirmək üçün tədbirlər görməklə yanaşı, pandemiya sonrası yarana biləcək yeni şəraitə də hazırlaşmağa başlayıblar.

Pandemiya zamanı əksər təşkilatlar sağ qalma/böhran rejimində işləyir və daxili audit öz prioritetlərini uyğunlaşdırmalıdır. Hazırda yoxlamalar normal həyata keçirilə bilməz (Pempal, 2020:13). Auditdə həyati vacib sahələr seçilməli və yalnız bunlara diqqət yetirilməlidir və audit hesabatları yalnız ən kritik məsələlər üzrə təkmilləşdirməyi təklif etməlidir, əks halda “daxili auditorlar real dünyada yaşamırlar” kimi tənqidlər qəbul edilə bilər. Yaranan risklərin (İnformasiya texnologiyaları (İT), işin davamlılığı) aşkarlanması və onların risklərin idarə edilməsi strategiyalarına daxil edilməsi atılacaq addımlardan biri ola bilər (KPMG, 2020:1). Dövlət qurumları belə uzun sürən pandemiya risklərin idarə edilməsindən daha çox böhranın idarə olunması səyləri ilə məşğul olublar. Risklərin idarə edilməsi üçün bölmələr tərəfindən hazırlanmalı olan iş davamlılığı planlarının mövcudluğunun şübhə altına alınması və əgər yoxsa bunun üçün araşdırmalarda iştirak etmək atılacaq addımlardan biri ola bilər. Bu dövrlərdə iş yükü artdı, lakin çevik iş nəticəsində insan resursları azaldı və uzaqdan işə keçən bölmələrə veriləcək məsləhət fəaliyyətlərinin əlavə dəyəri daha yüksək olacaq. Yenə bu dövrdə, illik proqramlaşdırmadan 6 aylıq və ya rüblük audit proqramlarına keçid də araşdırılmalı olan mövzu ola bilər (PWC, 2020:1). Pandemiya dövründə planlaşdırılan auditlərin həyata keçirilməsinin mümkün olmadığı hallarda, CAE-lər audit aləmləri ilə bağlı risklərin müəyyənləşdirilməsini yeniləyə bilər. Bu dövrlərdə sahə işləri çərçivəsində aparılacaq sınaqlarda yalnız nəzarət vasitələrinin dizaynına baxıla bilər və aralıq hesabatla bu mövzuda məhdud təminat verilə bilər. Növbəti dövrdə nəzarət vasitələrinin tətbiqi də sınaqdan keçirilə bilər və audit tamamlanaraq hesabat yazıla bilər. Bu dövrlərdə tətbiq edilən evdən iş çərçivəsində İT sistemlərindən istifadə zamanı nəyin icazəli, nəyə icazə verilməməsi, distant iş üçün hansı infrastrukturun

yaradılmasının müəyyən edilməsi və s. məsələlərlə bağlı məsləhətçilik fəaliyyəti həyata keçirilə bilər. Daxili audit bölmələri də özlərini uzaqdan konsaltinq sistemində uyğunlaşdırmalıdır. Bununla belə, uzaqdan iş aparılan audit testlərinin xarakterinə təsir edə bilsə də, bu auditin keyfiyyətinə təsir etməməlidir. Əgər daxili audit bölmələri tapşırığı kifayət qədər keyfiyyətlə yerinə yetirmək iqtidarında deyillərsə, tapşırığı yerinə yetirənə qədər təxirə salmalıdırlar. Daxili auditorlar maraqlı tərəflərlə ünsiyyət qurmaq və onun infrastrukturunun yaradılması üçün tövsiyələr vermək üçün texnologiyadan istifadə zamanı informasiya təhlükəsizliyinə uyğun hərəkət etməlidirlər.

Pandemiya dövründə daxili audit iki şəkildə mühüm rol oynaya bilər; Birincisi, qurumun iş davamlılığını, böhran idarəçiliyini və pandemiya hazırlığını araşdırmaq, ikincisi isə böhranın təsirlərini azaltmaq üçün əvvəlcə daxili audit xidmətləri göstərmək və sonra pandemiya kimi gözlənilməz böhran baş verdikdə adi fəaliyyətlərə qayıtmaqdır. Daxili audit bölmələri pandemiya dövründə təşkilat tərəfindən kifayət qədər güclü böhran idarəçiliyi və pandemiya planlaşdırmasının həyata keçirilib-keçirilmədiyini və ya bir çox işin davamlılığı planlarında olduğu kimi bunun boş bir şey olub olmadığını müəyyən edə bilər. Pandemiya zamanı biznes proseslərində planlaşdırılan dəyişikliklərin praktiki olaraq işləyəcəyi də təsdiqlənə bilər (məsələn, informasiya və kommunikasiya sistemləri və genişzolaqlı imkanlar ev işçilərinin əhəmiyyətli artımının real şəkildə öhdəsindən gələ bilərmi). Biznesə təsir təhlili düzgün sistemlərin mövcud olmağa davam edəcəyini və müəyyən edilmiş maksimum məqbul fasilələrin real olmasını təmin etmək üçün daxili audit tərəfindən qiymətləndirilə bilər. Pandemiyalar da daxil olmaqla, müxtəlif fəlakət ssenariləri vaxtaşırı sınaqdan keçirilə bilər. Daxili audit ssenari testlərini müşahidə etməklə və təkmilləşdirmə təkliflərinə töhfə verməklə cəlb edilə bilər. Auditlər və adi ssenari testləri ilə müəyyən edilən işin davamlılığının planlaşdırılmasındakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün rəhbərliyin hərəkətləri ciddi şəkildə izlənilə və yüksək səviyyəli menecerlər üçün müntəzəm hesabatlar hazırlana bilər. Hər bir ölkənin xüsusi şərtlərinin və qanunvericiliyinin

nəzərə alınması zərurəti fonunda daxili audit bu dövrün risk və prioritetlərini nəzərə almalı, planlaşdırmada çevik və çevik yanaşma ilə yeni prioritetlərə yönəlməli, qeyri-yüksək tələblərə son qoymalıdır. prioritet auditlər və keyfiyyətə güzəştə getməmək. Bu dövrdə tez qərarların qəbul edilməsi və rəhbərlik tərəfindən tətbiq edilməsi lazım ola biləcəyi üçün daxili audit bölmələri tərəfindən səhvlərin və sui-istifadələrin qarşısını almaq üçün hansı tədbirlərin görülməli biləcəyi və ya risklərin necə müəyyən ediləcəyi barədə təkliflər verilə bilər. . Bu dövrlər ərzində idarəetmə bölmələrinin iş yükü arta və ya şaxələndirilə bildiyindən, daxili audit bölmələrinin öz audit vəzifələrini yerinə yetirməkdənsə, gələcəyə hesablanmış məsləhətlər və ya məsləhətlər verməsi daxili auditin dəyərini artırma bilər. İşin davamlılığının idarə edilməsi çərçivəsində, fasilə halında həyata keçiriləcək fəaliyyətlərin müəyyən edildiyi vahid, əlaqələndirilmiş planın hazırlanmasında müvafiq bölmələrə köməklik göstərilməsi və “Biznes Davamlılıq İdarəetmə Sistemi” təşkilatlar üzrə bütün bölmələrdən müvafiq personalın iştirakı ilə formalaşdırılacaq işçi qrupu vasitəsilə. Bu çərçivədə işin davamlılığı mövzusunda verilməsi planlaşdırılan məsləhət üçün müraciətlərin icra vahidlərindən tələb gözləmədən yazılı şəkildə toplanması daxili auditin fərqi ortaya çıxara bilər. Bu böhran dövrlərində daxili audit bölmələri digər bölmələrin işini dəstəkləməli, maneələr yaratmamalı, “daxili auditorlar real dünyada yaşamırlar” kimi tənqidlərdən yayınmaq üçün yalnız ən kritik məsələlər üzrə təkmilləşdirmə təklifləri verməlidir. Daxili audit bölmələri bu dövrlərdə çevik, təşəbbüskar və rəhbərliyin ehtiyaclarına həssas olmalıdır. Pandemiyadan əvvəlki dövrdə hazırlanmış yoxlama proqramlarına yenidən baxılmalı və ehtiyac əsasında məsləhətləşmələr planlaşdırılmalıdır. Pandemiya zamanı daxili auditdə əldə olunan qazanclar (uzaqdan işləmək bacarığı, texnologiyaya uyğunluq və s.) pandemiya sonrası dövrdə də istifadə edilməlidir. Bu müddət ərzində həyata keçiriləcək məsləhətçilik fəaliyyətlərində həyata keçiriləcək açılış və bağlanış görüşləri birlikdə keçirilməməli, mümkün qədər görüşmədən ünsiyyət davam etdirilməlidir. Pandemiya dövründə daxili audit bölmələri fəal rol alaraq daxili auditin fərqi və əlavə dəyərini aşkar edə bilər.

Daxili audit bölmələri işlərinin keyfiyyətinə xələl gətirmədən uzaqdan işləmə modeli ilə daxili nəzarət vasitələrinin dizaynını yoxlaya, pandemiya sonrası dövrdə nəzarəti yerində sınaqdan keçirərək auditi tamamlaya və hesabat yazı bilər. Bu dövrlərdə daxili auditorlar tərəfindən əldə edilən təcrübələr əsasında audit kainatları yenidən nəzərdən keçirilə və ya daxili audit bölmələri tərəfindən onlar üçün iş davamlılığı planları hazırlana bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işinin ilk fəslində biznes infrastrukturuna nəzəri və sistemativ olaraq baxılaraq onun formalaşması və xüsusiyyətləri, onların təsnifatı haqqında məlumat verilmişdir. İkinci fəsildə pandemiya dövründə sahibkarlıq subyektləri, onlara verilən dəstəklər, xüsusi ilə kiçik bizneslərin pandemiya təsiri və bu proseslərin həlli yollarında bəhs edildi. Üçüncü fəsildə isə pandemiya və post pandemiya dövründə biznes infrastrukturuna dəyən ziyan haqqında və onun qiymətləndirilməsi barədə təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanda biznes infrastrukturunun inkişaf perspektivləri də müəyyən olunmuşdur.

İqtisadi inkişaf iqtisadiyyatın modernləşdirilməsini və innovativ və sənaye inkişafını təmin edən kapital bazarının səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Kapital bazarı müasir iqtisadi tədqiqatların ən dinamik inkişaf edən obyektlərinə aiddir. Dünya birliyi kapital bazarlarının tək cə qlobal iqtisadi sistemdə deyil, eyni zamanda milli iqtisadi sistemlər üçün rolunun dəyişməsinin şahidi olur ki, bu da onun inkişafının yeni və ən son determinantlarını vaxtında əks etdirmək üçün elmi tədqiqatların genişləndirilməsini zəruri edir. Maliyyə bazarları və maliyyə institutları informasiya asimmetriyalarının təsirini azaltmaq və cəmiyyətin əmanətlərinin və onların investisiyalarının birləşdirilməsinə mane olan əməliyyat xərclərini azaltmaq üçün nəzərdə tutulub. Yaxşı fəaliyyət göstərən maliyyə strukturları maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə bölüşdürməklə, iqtisadi artımı təşviq etməklə, gəlirlərin artımını stimullaşdırmaqla və yoxsulluğu azaltmaqla bütün bazar iştirakçılarında investisiyalardan faydalanmaq imkanı verir. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, əsas qənaətləri formalaşdırmağın mümkün olduğuna inanırıq: Kapital bazarı daxili və xarici investorların vəsaitlərini toplayaraq, onları yenidən bölüşdürərək və ən yüksək səmərəliliklə layihələrə yönəltməklə, investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsini, istehsal gücünü artırmaq, resurs potensialını artırmaq, pul kapitalını istehsal kapitalına çevirmək. Biznes infrastrukturunun mümkün riskləri nəzərə alaraq investisiya imkanlarının üfüqlərini onların

maliyyələşdirilməsinin zaman üfüqləri ilə müqayisə etməyə imkan verən maliyyə alətləri təqdim edir.

Birjalar və beynəlxalq maliyyə mərkəzləri arasında rəqabət yeni maliyyə məhsullarının yaranmasına təkan verir, listing prosedurlarını sadələşdirir, rəqabəti artırmaqla beynəlxalq investorlar və peşəkar səriştələrə çıxış imkanlarını genişləndirir. Maliyyə bazarlarının institusional infrastrukturunda rəqabətin artması investorlara müsbət təsir göstərir, daha az xərcə geniş çeşiddə maliyyə məhsulları və xidmətləri təqdim edir, bütövlükdə maliyyə bazarının səmərəliliyini artırır. Fond bazarlarının və onların infrastrukturunun qloballaşmasının mənfi nəticəsi şokların yerli bazarlara sürətlə ötürülməsində ifadə olunan sistemli riskdir.

Maliyyə qloballaşmasının sürətlənməsi innovativ artımın yeni nöqtələrinin yaranmasına, qlobal meqasistemin formalaşmasına, dövlətlərin maliyyə resursları uğrunda rəqabətinin artmasına, investisiya resurslarının ötürülməsi kanalları kimi maliyyə bazarlarına tələblərin artmasına gətirib çıxarır. Maliyyə texnologiyalarının inkişafı maliyyə vasitəçilərinin köhnəlmiş biznes modellərini pozaraq, maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirir.

Dağıdıcı yeniliklər maliyyə bazarının ən yeni segmentini - rəqəmsal analitik platformalar şəklində dövlət tərəfindən tənzimlənməyən paylanmış şəbəkə maliyyə xidmətləri bazarını təşkil edir. Buna görə də dövlətin rolunun artırılması iqtisadiyyatın səmərəli, dayanıqlı və innovativ inkişafı üçün kapital bazarı iştirakçılarının maraqlarının tarazlaşdırılmasının ən aktual alətidir. Bu şəraitdə maliyyə sistemlərinin inkişafının qiymətləndirilməsi üçün əsas tələblər maliyyə institutlarının və maliyyə bazarlarının sabitliyi, inkişafı və davamlılığıdır.

Sadaladığımız yeniliklər, həqiqətən də, koronavirus məhdudiyyətlərinin nəticəsi deyil, tərəqqi ilə bağlıdır, lakin pandemiya sınaqlarına tab gətirdikləri üçün bu cür həllərdən istifadə edən müəssisələrin dayanıqlıq diapazonu genişlənir. Yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq, bu ssenaridə artıq işdən çıxmaq, fəaliyyətə xitam vermək üçün qərarlar qəbul edilir. Bu ssenari "təxirə salınmış artım" strategiyasına uyğun olacaq.

Mövcud seqmentdə konsentrasiya strategiyası bazardakı mövqeyini qorumaq üçün biznesin resurs imkanlarına yenidən baxılmalıdır. Bəzi hallarda, tamamilə yox olmayan bir niş seçmək və ona diqqət yetirmək daha məntiqlidir. Bir niş üzərində cəmləşməyə qərar verməzdən əvvəl, qalan seqmentin və rəqiblərin ölçüsünün tam qiymətləndirilməsi verilməlidir. Bu, turizm sənayesinin seçməyə çalışdığı strategiyadır, lakin təəssüf ki, çıxış strategiyası və yeni bərpa yolu seçməli oldu. Aktivin azaldılması strategiyası gələcək satışları təmin etmək və müvəqqəti olaraq dayandırılrsa belə, bazar mövqeyini qorumaq üçün aktivdən istifadənin ölçüsünü və səviyyəsini yenidən müəyyən etməyə çalışır.

Bütün bunları nəzərə alaraq aşağıdakı təklifləri qeyd edə bilərik:

- Biznes infrastrukturunun bərpası və inkişafı üçün əsasən Respublikanın dövlət büdcəsi və ya xarici investorların vəsaiti hesabına həyata keçirilə bilər.
- İnfrastrukturun inkişafına cavabdeh olan subyektləri müəyyən edən mezo və mikro səviyyələrini ayırmaq olar. Makro səviyyəyə respublika miqyaslı infrastruktur daxildir - bu, nəqliyyat şəbəkəsi, mobil rabitə sistemi və İnternetə çıxışı təmin edir.
- İctimai məhsullar istehsal edən infrastruktura, obyektlərə və qurumlara investisiyalar biznes mühitini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır və həm ölkə, həm də xarici investorların özəl sahibkarlıq təşəbbüslərinin inkişafına dəstək ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, 2010.
2. “Azərbaycanın vergi xəbərləri” Elmi-metodik jurnal, Bakı-2009.
3. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2005.
4. “Vergi və Vergitutma” Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. Bakı-2010.
5. “Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı”. “Qloballaşan Azərbaycan” Sivil İnkişaf Mərkəzi, Məqalə toplusu, Bakı-2006.
6. A.Kərimov: Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı-2008, 227 s.
7. Abdullayeva R., Muradov A. Sosial sferanın iqtisadiyyatı. Bakı, 2009, 237 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı-2011.
9. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2009, 218 s.
10. F. Məmmədov, A.Musayev, Y.Kəlbəyev, M.Sadıqov, Z.Rzayev: Vergilər və vergitutma. Bakı-2006.

İngilis dilində

1. Blanchard, Olivier, Macroeconomics, 3. Edition, Boston, Prentice Hall, 2003
2. Blank, S. (2013). Why the lean start-up changes everything? Harvard Business Review, 91(5), 63–72 p.
3. Church Administrative Professionals. (2016) Things for churches to consider before renting space to a for-profit.
4. ERSEL, Birsen, “The Social and Political Problems Raised by the Emigration of Turkish Workers”, South-East Europe Review, No.4, 2001.

5. Freudenberg, N., Silver, M., Hirsch, L., & Cohen, N. (2016). The good food jobs nexus: A strategy for promoting health, employment, and economic development. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*, 6(2), 283–301 p.

6. Lockhart, B. (2016). Bridgeport’s church kitchens hold commercial promise. *Connecticut Post*. June 20, 2016.

Türk dilinde

1. Şenkal, A. (2005). Küreselleşme Sürecinde: Sosyal Politika, Alfa Basım Yayım Dağıtım, Ağustos.

2. Sarıgül, H.. (2014). Kümeleme Analizi İle İllerin Bankacılık Hizmetlerine Erişim ve Kullanım Göstergelerinin Karşılaştırılması, *Bankacılar Dergisi*, 89: 41-62s.

3. Işık, İ.. (2011). Dünyada Finansal Hizmetlere Erişim ve Finansal Eğitim. Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Rus dilinde

1. “Налоги и налогообложение”. Сердюков А.Э, Волкова Е.С. Тарасевич А.Л., Санкт-Петербург-2005.

2. Алексунин В.А. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности. М. Изд. «Дашков и К.», 2007.

3. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика, 2007.

4. Джанджугазова Е.А. Маркетинг индустрии гостеприимства. Уч. пос. М.: Академия, 2005.

5. Лавлок Кристофер Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия, 4 изд., пер.с англ. М. Изд. дом «Вильямс», 2005, 1008 с.

6. Панкхурин А.П. Маркетинг образовательных услуг. М., 2005, 160 с.

7. Разумовская А. Маркетинг услуг. Настольная книга российского маркетолога-практика. М., 2006, 378 с.
8. Сфера услуг: экономика, менеджмент, маркетинг. Уч.пос. под ред. Бурменко Т.Д — М., КНОРУС, 2010, 424 с.
9. Томич М. Маркетинг в спорте. Рынок и спортивные продукты. М., 2005.
10. Тультаев Т.А Маркетинг услуг. Москва. Финанс.пром. Академия — М.2005, 97 с.

İnternet resursları

1. <http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEA/RCH/0,,contentMDK:20652043~pagePK:64214825~piPK:64214943~theSitePK:469382,00.html>, 2014
2. org.tr/arastirma-ve-yayinlar-tkbb-yayinlari-yillik-sektor-raporlari, 2017
3. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=istgosterge>, 2016
4. <http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>, 2020
5. Kredit büroları və onların Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi imkanları (banker.az), 2020

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycanın kredit hesabatlığı indeksi üzrə reytingi.....	68
Cədvəl 2: Kredit hesabatlığı indeksi üzrə ölkəmizin digər regionalarla müqayisəsi.....	69